

15

พระสนมมุสลิมในราชสำนักรัตนโกสินทร์ Muslim Royal Concubines in the Rattanakosin Royal Court

พีรพัฒน์ เพชรบรรพ์

Peerapat Bhetjarabun

นิสิตหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
M.A. Student (History), Faculty of Social Sciences, Srinakharinwirot University

ได้รับ 28 กุมภาพันธ์ 2566

แก้ไข 25 เมษายน 2566

อนุมัติให้ตีพิมพ์ 28 เมษายน 2566

บทคัดย่อ

บทความนี้มุ่งศึกษาการมีตัวตนและบทบาทเท่าที่ปรากฏตามหลักฐานของพระสนมมุสลิมในราชสำนักรัตนโกสินทร์ โดยใช้วิธีการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องแล้วนำเสนอด้วยการพรรณนาวิเคราะห์ ผลการศึกษาพบว่า พระสนมมุสลิมมีตัวตนและบทบาทในราชสำนักรัตนโกสินทร์ แบ่งเป็นพระสนมมุสลิมนิกายชีอะห์ 3 ท่าน คือเจ้าจอมหงส์ ในรัชกาลที่ 1 เจ้าจอมจืด ในรัชกาลที่ 2 และเจ้าจอมลม้าย ในรัชกาลที่ 5 และพระสนมมุสลิมนิกายสุหนี่ 1 ท่าน คือเจ้าจอมตนกุสุเบีย ในรัชกาลที่ 4 นอกจากนี้พระสนมมุสลิมทั้ง 4 ท่านยังไม่ได้เป็นเจ้าจอมมารดา กล่าวคือไม่มีพระราชโอรสธิดาถวายพระมหากษัตริย์ สันนิษฐานว่าสาเหตุหนึ่งอาจเป็นเพราะกฎของศาสนาอิสลามที่ห้ามมุสลิมสมรสกับบุคคลนอกศาสนา ดังนั้นการเข้ารับราชการฝ่ายในเป็นพระสนมของสตรีมุสลิมทั้ง 4 ท่านจึงไม่ได้เป็นไปเพื่อวัตถุประสงค์ในการใช้ชีวิตคู่ร่วมกันฉันสามีภรรยา แต่เป็นไปเพื่อการเชื่อมสัมพันธ์ทางการเมืองและเพื่อเป็นหลักประกันในการแสดงความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์

คำสำคัญ : พระสนม มุสลิม ราชสำนักรัตนโกสินทร์

Abstract

This article aims to study the existence and role of Muslim royal concubines in the Rattanakosin royal court, by reviewing documents and related literature. The data were analyzed by descriptive analysis. The result of the study finds that Muslim royal concubines had their existence and role in the Rattanakosin royal court, including three Shi'ite Muslim royal concubines who are Chao Chom Hongse of King Rama I, Chao Chom Cheeb of King Rama II, and Chao Chom Lamai of King Rama V, and another Sunni Muslim royal concubine who is Chao Chom Tengku Safiah of King Rama IV. However, the four Muslim royal concubines did not have children with the kings. It is assumed that one of the reasons was probably because the Islamic Law does not permit Muslims to marry non-Muslims. As a result, the four Muslim ladies became royal concubines due to strengthen political connection. Their marriages were not for building family, but for guaranteeing their loyalty to the kings.

Keywords: royal concubines, Muslim, Rattanakosin royal court

บทนำ

การส่งสตรี โดยเฉพาะบุตรีเข้ารับราชการฝ่ายในเป็นธรรมเนียมที่ขุนนางและคหบดีทั้งหลายนิยมกระทำในอดีต เนื่องจากการเกื้อหนุนให้เกิดความก้าวหน้าในหน้าที่ราชการ หรืออาจทำให้ฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมดีขึ้น หากบุตรีสามารถมีพระราชโอรสธิดาถวายพระมหากษัตริย์ ก็จะทำให้ฐานะทางสังคมของขุนนางหรือคหบดีผู้นั้นสูงส่งยิ่งขึ้น เพราะได้เป็น “ขรัวตา” ของพระราชโอรสธิดาในพระมหากษัตริย์ สตรีจึงเปรียบเสมือนเครื่องมือทางการเมืองสำหรับชนชั้นสูงในสังคม เนื่องจากให้คุณประโยชน์แก่บุคคลทั้ง 2 ฝ่ายตามกลไกของระบบอุปถัมภ์ กล่าวคือพระมหากษัตริย์ทรงไว้วางพระราชหฤทัยว่าขุนนางและคหบดีทั้งหลายจะจงรักภักดี ส่วนอีกฝ่ายก็อาศัยสตรีสร้างความก้าวหน้าในหน้าที่การงานของตน ดังที่องค์ บรรจุน ได้กล่าวไว้ว่า

ในเบื้องต้นสตรีนั้นๆ จะต้องทำการไต่เต้าเพื่อเปลี่ยนแปลงสถานะของตนเสียก่อนตามความรู้ความสามารถ เป็นต้นว่า บางคนอาจเริ่มต้นด้วยตำแหน่งนางพนักงานจนถึงนางสนมอยู่งาน และก้าวขึ้นสู่ตำแหน่งเจ้าจอม ซึ่งเป้าหมายสูงสุดของการรับราชการฝ่ายในคือการได้เป็นเจ้าจอมมารดา ที่หมายถึงการมีพระองค์เจ้า และจะยิ่งดีที่สุดคือเป็นพระองค์เจ้าชาย การให้กำเนิดพระองค์เจ้าเท่ากับว่ามีหลักประกันสถานะที่มั่นคงของสตรีในราชสำนัก และยังเมื่อบุตรธิดาของตนที่เป็นพระองค์เจ้านั้นเติบโตขึ้นรับตำแหน่งสำคัญของบ้านเมือง ก็ย่อมส่งเสริมสถานะของผู้เป็นมารดา รวมทั้งเครือญาติของตนโดยทั่วกัน¹ (ทำตัวอักษรหนาโดยผู้เขียน)

ในสมัยรัฐจาริต เรื่อยมาจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏธรรมเนียมข้างต้นมาโดยตลอด ยิ่งไปกว่านั้น คือธรรมเนียมดังกล่าวไม่ได้ถูกปิดกั้นด้วยพรมแดนทางศาสนา เพราะขุนนางที่ไม่ใช่พุทธศาสนิกชนก็ถวายบุตรีเข้ารับราชการฝ่ายในเช่นกัน เช่น พระมหาราชครูพิธี (อุมั ครุกุล) หัวหน้าพราหมณ์ ถวายบุตรีเข้ารับราชการฝ่ายในเป็นพระสนมในรัชกาลที่ 5 คือเจ้าจอมอ้อ² ต่อมาพระมหาราชครูพิธี (อาจ ครุกุล) ก็ถวายบุตรีให้เป็นพระสนมในรัชกาลที่ 5 เช่นกัน คือเจ้าจอมอิม³ ซึ่งเจ้าจอมอิมมีบทบาทในพระราชพิธีสำคัญของราชสำนัก โดยเป็นผู้อ่านบทโองการแข่งน้ำในพระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา⁴ ในสมัยรัชกาลที่ 5

นอกจากพราหมณ์แล้ว ยังมีขุนนางแขกมุสลิม⁵ ในตำแหน่ง “จุฬาราชมนตรี” หัวหน้าประชาคมมุสลิมในดินแดนไทยและเจ้ากรมท่าขวา อันเป็นหน่วยงานที่ติดต่อกับกลุ่มแขกคือมุสลิม ฮินดู อาร์เมเนีย รวมถึงรัฐอิสลามในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ได้แก่ จามมลายู และรัฐในหมู่เกาะของอินโดนีเซีย⁶ ถวายบุตรีเข้ารับราชการฝ่ายในเป็นพระสนม หรือ

¹องค์ บรรจุน. (2550). สตรีมอยู่ในราชสำนักสยามสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2475. หน้า 45.

²เจฟฟรี ไลน์สตัน. (2532). จุฬาลงกรณราชสันตติวงศ์: พระบรมราชวงศ์แห่งประเทศไทย. หน้า 89.

³แหล่งเดิม. หน้า 90.

⁴จงจิตรถนอม ดิศกุล, หม่อมเจ้า. (2521). บันทึกความทรงจำของหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล. หน้า 31.

⁵เหตุที่ใช้คำว่า “แขกมุสลิม” เนื่องจากมุสลิมไทยในอดีตถูกเรียกว่า “แขก” ทั้งหมด โดยคำว่าแขก มักถูกนำมาใช้ควบคู่กับผู้ที่นับถือศาสนาอิสลาม เช่น แขกจาม แขกชวา แขกมลายู แขกตานี แขกเจ้าเซ็น เรียกรวมนๆ ว่า “แขกมะหะหมัด” หรือ “พวกศาสนามะหะหมัด” อย่างไรก็ตาม คำว่าแขกก็ถูกนำมาใช้เรียกผู้ที่นับถือศาสนาอื่นซึ่งมีถิ่นฐานมาจากทางทิศตะวันตกของไทย เช่น แขกฮินดู แขกซิกข์ (ธีรพันธ์ ช่วงพิชิต. (2550). พิธีเจ้าเซ็น (อาชูร) : อัตลักษณ์และการรำรงชาติพันธุ์ของมุสลิมชีอะห์ในสังคมไทย. หน้า 19-20.)

⁶จนิศพงศ์ จุฬารัตน์. (2546). ขุนนางกรมท่าขวา : การศึกษาบทบาทและหน้าที่ในสมัยอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2153 – 2435. หน้า 76-78.

เจ้าจอมในรัชกาลที่ 1 รัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 5¹ โดยบรรดาพระยาจุฬาราชมนตรีเหล่านี้ล้วนแต่เป็นมุสลิมนิกายชีอะห์ หรือที่คนไทยในอดีตนิยมเรียกว่า “แขกเจ้าเซ็น” ทั้งสิ้น

ไม่เพียงแต่มุสลิมนิกายชีอะห์เท่านั้น ยังมีเจ้าหญิงมุสลิมนิกายสุหนี่จากรัฐสุลต่านเรียว-ลิงกา (Riau-Lingga) เข้ารับราชการฝ่ายในเป็นพระสนมในรัชกาลที่ 4² ดังนั้นในราชสำนักรัตนโกสินทร์จึงมีพระสนมหรือเจ้าจอมที่นับถือศาสนาอิสลามรวมทั้งสิ้น 4 ท่าน ตามหลักฐานที่ปรากฏ โดยเป็นพระสนมมุสลิมนิกายชีอะห์ 3 ท่าน และเป็นพระสนมมุสลิมนิกายสุหนี่อีก 1 ท่าน

ประเด็นหลักที่จะนำเสนอในบทความนี้ คือการมีตัวตนและบทบาทเท่าที่ปรากฏตามหลักฐานของพระสนมมุสลิมทั้ง 4 ท่าน ซึ่งเป็นประเด็นที่น่าสนใจ เนื่องจากศาสนาอิสลามมีข้อห้ามว่า ห้ามสมรสกับบุคคลมุชริก คือบุคคลผู้ตั้งภาคีหรือบุคคลนอกศาสนา เว้นแต่บุคคลนั้นจะเกิดอิมาน คือเกิดศรัทธาต่อพระเจ้าเพียงองค์เดียว³ การถวายตัวเข้ารับราชการฝ่ายในของสตรีมุสลิมทั้ง 4 ท่านนี้ จึงอาจเป็นไปด้วยเหตุผลของการเชื่อมสัมพันธ์ทางการเมือง โดยเป็น “หลักประกัน” เพื่อแสดงความจงรักภักดีของบรรดาขุนนาง ตามกลไกของระบบอุปถัมภ์ มากกว่าการสมรสหรือการใช้ชีวิตคู่ร่วมกันฉันสามีภรรยา

การศึกษาเกี่ยวกับมุสลิมในประเทศไทยที่ผ่านมา ส่วนใหญ่ศึกษาเกี่ยวกับการเข้ามาของมุสลิมในประเทศไทยและบทบาทในประวัติศาสตร์ไทย ซึ่งเน้นศึกษาเกี่ยวกับบทบาทของขุนนางมุสลิม ดังเช่นการศึกษาของประยูรศักดิ์ ชลา彦เดชะ⁴ จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์⁵ อาลี เสือสมิง⁶ และสำราญ ผลดี⁷ นอกจากนี้ยังมีการศึกษาเกี่ยวกับอัตลักษณ์และการธำรงชาติพันธุ์ของมุสลิมในสังคมไทย โดยธีรนนท์ ช่วงพิชิต⁸ และพัฒนาการของชุมชนมุสลิม โดยสำราญ ผลดี⁹ ส่วนการ

¹แหล่งเดิม. หน้า 103-105.

²เจฟฟรี ไลน์สโตน. (2542). สมุดพระรูปพระราชโอรส พระราชธิดา และพระราชนัดดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4). หน้า 32, 44.

³เกษิณี เกตวรรัตน์. (2512). การแต่งงานของชาวไทยมุสลิม. หน้า 45.

⁴ประยูรศักดิ์ ชลา彦เดชะ. (2539). มุสลิมในประเทศไทย. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: โครงการหอสมุดกลางอิสลาม.

⁵จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์. (2546). ขุนนางกรมท่าขวา : การศึกษาบทบาทและหน้าที่ในสมัยอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2153 – 2435. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

⁶อาลี เสือสมิง. (2546). ประวัติศาสตร์ชุมชนมุสลิมสยาม. กรุงเทพฯ : ศูนย์หนังสืออิสลาม.

⁷สำราญ ผลดี. (2559). จุฬาราชมนตรี : บทบาทและความสำคัญของผู้นำมุสลิมในประวัติศาสตร์สยาม. วารสารวิชาการ มหาวิทยาลัยธนบุรี. 10(23): 100-110.

⁸ธีรนนท์ ช่วงพิชิต. (2550). พิธีเจ้าเซ็น (อาชुरอ) : อัตลักษณ์และการธำรงชาติพันธุ์ของมุสลิมชีอะห์ในสังคมไทย.

⁹สำราญ ผลดี. (2559). ประวัติศาสตร์ชุมชนมุสลิมฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาสมัยรัตนโกสินทร์ถึงปัจจุบัน ศึกษาพื้นที่บางกอกน้อยและบางกอกใหญ่. วารสารวิชาการ มหาวิทยาลัยธนบุรี. 10(22): 67-79.

สัมมนาทางวิชาการเกี่ยวกับมุสลิมในประเทศไทย เช่น การสัมมนาโลกของอิสลามและมุสลิมในอุษาคเนย์ (The Islamic World and Muslims in Southeast Asia) โดยมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ เมื่อ พ.ศ. 2552¹ เนื้อหาหลักในการสัมมนากล่าวถึงกระบวนการอิสลามาภิวัตน์ (Islamization) ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยหัวข้อหนึ่งในการสัมมนา คือ “สตรี...ราณี: บทบาทหญิงมุสลิมจากท่าเรือ...ถึงวังหลวง” กล่าวถึงสตรีมุสลิมที่มีอำนาจทางการค้าและการเมืองในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งทั้งหมดเป็นสตรีมุสลิมมลายู เช่น กษัตริย์ 4 พระองค์ของอาณาจักรปัตตานี แม้หัวข้อดังกล่าวจะเป็นการศึกษาเกี่ยวกับสตรีมุสลิม แต่งานดังกล่าวไม่ได้ศึกษาโดยตรงเกี่ยวกับพระสนมมุสลิมซึ่งมีตัวตนในราชสำนักสยาม

สำหรับการศึกษาเกี่ยวกับราชสำนักฝ่ายในสมัยรัตนโกสินทร์ที่ผ่านมา เช่น

1) การศึกษาของพรศิริ บุรณเขตต์² ศึกษาเกี่ยวกับนางใน คือพระมเหสีเทวีและเจ้าจอมในรัชกาลที่ 5 โดยเสนอว่าในการพัฒนาความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับขุนนางหรือตระกูลเดิมของนางในต่างๆ มาจากภูมิหลังของตระกูลที่สร้างเส้นทางการเป็นนางในให้เกิดขึ้น แต่นางในเป็นผู้กำหนดเส้นทางเดินให้แก่ตนเอง โดยเฉพาะการสร้างเงื่อนไขผูกพันในฐานะสามีภรรยา เช่น การปรนนิบัติดูแล การมีบุตร ซึ่งหากได้รับความโปรดปรานก็จะส่งผลให้ฐานะทางสังคมของวงศ์ตระกูลเพิ่มสูงขึ้น

2) การศึกษาของสาระ มีผลกิจ³ ศึกษาเกี่ยวกับสตรีในราชสำนักสยามสมัยรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 6 โดยเสนอว่าศูนย์กลางของราชสำนักฝ่ายในคือพระบรมมหาราชวัง ก่อนจะย้ายไปยังพระราชวังดุสิต สวนสุนันทา และสวนนอก ด้วยปัจจัยจากการรับวัฒนธรรมตะวันตก รวมไปถึงปัจจัยทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม นอกจากนี้ยังอธิบายถึงวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของสตรีฝ่ายในทุกระดับ การบังคับบัญชาในราชสำนักฝ่ายใน และการคัดเลือกฝ่ายในซึ่งแสดงให้เห็นสายสัมพันธ์ของสตรีในราชสำนักฝ่ายใน

¹ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, และ กาญจณี ละอองศรี. (บรรณาธิการ). (2552). *โลกของอิสลามและมุสลิม: ในสยามประเทศไทย-อุษาคเนย์-เอเชียตะวันออกเฉียงใต้*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.

²พรศิริ บุรณเขตต์. (2540). *นางใน : ชีวิตทางสังคมและบทบาทในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 5*.

³สาระ มีผลกิจ. (2542). *สตรีในราชสำนักสยาม ตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2349-2468*.

3) การศึกษาของวรรณพร บุญญาสถิตย์¹ ศึกษาเกี่ยวกับการตอบโต้และการตอบสนองของเจ้านายฝ่ายในเกี่ยวกับกระบวนการเปลี่ยนแปลงแบบตะวันตกในสมัยรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 6 โดยเสนอว่าเจ้านายฝ่ายในมีปฏิริยาต่อกระบวนการเปลี่ยนแปลงแบบตะวันตกแตกต่างกันตามปัจจัยต่างๆ เช่น พระอิสริยยศ การศึกษาหรือการรับรู้เกี่ยวกับชาติตะวันตก และความรู้สึกรักชาติเฉพาะบุคคล

4) การศึกษาขององค์ บรรจุน² ศึกษาเกี่ยวกับสตรีมอญในราชสำนักรัตนโกสินทร์ โดยเสนอว่าสตรีมอญมีบทบาทตั้งแต่การเป็นนางพนักงงานอยู่งาน เจ้าจอม พระมเหสีเทวี และพระบรมวงศานุวงศ์ ทำให้สตรีมอญมีบทบาททางด้านการเมืองโดยอ้อม อาทิ การเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างพระบรมวงศานุวงศ์กับครอบครัวซึ่งเป็นชาวมอญ การช่วยเหลือเครือญาติให้ได้ดำรงตำแหน่งราชการที่สำคัญ นอกจากนี้สตรีมอญจำนวนมากยังได้เป็นเจ้าจอมมารดา คือเป็นพระชนนีของพระบรมวงศานุวงศ์ ทำให้วัฒนธรรมมอญเป็นที่ยอมรับในราชสำนักก่อนจะขยายมาสู่บุคคลทั่วไปอย่างกลมกลืน

จากการศึกษาเกี่ยวกับราชสำนักฝ่ายในสมัยรัตนโกสินทร์ข้างต้น จะเห็นได้ว่าการศึกษเกี่ยวกับราชสำนักฝ่ายในสมัยรัตนโกสินทร์ในภาพรวม โดยเฉพาะช่วงเวลาในสมัยรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 6 นอกจากนี้ยังมีการศึกษาเกี่ยวกับสตรีมอญในราชสำนักรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ประเด็นเรื่องพระสนมมุสลิมในราชสำนักรัตนโกสินทร์จึงยังไม่ปรากฏการศึกษาเป็นการเฉพาะ

บทความนี้แบ่งการนำเสนอเป็น 3 ส่วน ส่วนแรกคือพระสนมมุสลิมนิกายชีอะห์ในราชสำนักรัตนโกสินทร์ ได้แก่ เจ้าจอมหงส์ ในรัชกาลที่ 1 ธิดาพระยาจุฬาราชมนตรี (ก้อนแก้ว) เจ้าจอมจิบ ในรัชกาลที่ 2 ธิดาพระยาวรเชษฐภักดี (เถื่อน) และเจ้าจอมลม้าย ในรัชกาลที่ 5 ธิดาพระยาจุฬาราชมนตรี (สิน) ส่วนที่ 2 นำเสนอเกี่ยวกับพระสนมมุสลิมนิกายสุหนี่ในราชสำนักรัตนโกสินทร์ คือเจ้าจอมตงกุสเบียบ ในรัชกาลที่ 4 ซึ่งถวายตัวเพื่อเป็นหลักประกันความจงรักภักดีของพระเชษฐาที่มีต่อรัชกาลที่ 4 เนื่องจากพระเชษฐาต้องการพันธมิตรในการสนับสนุนพระองค์ให้ครองเมืองปะหัง และส่วนที่ 3 คือการสรุปประเด็นการมีตัวตนและบทบาทเท่าที่ปรากฏตามหลักฐานของพระสนมมุสลิมทั้ง 4 ท่าน

¹วรรณพร บุญญาสถิตย์. (2548). การตอบโต้และตอบสนองต่อกระบวนการเปลี่ยนแปลงแบบตะวันตกของเจ้านายฝ่ายในในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2349-2468).

²องค์ บรรจุน. (2550). สตรีมอญในราชสำนักสยามสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2475.

1. พระสนมมุสลิมในราชสำนักรัตนโกสินทร์

พระสนมมุสลิมในราชสำนักรัตนโกสินทร์ทั้ง 3 ท่านล้วนแต่สืบสกุลมาจากเจกอะหมัด ชาวเปอร์เซียที่เข้ามาค้าขายและตั้งถิ่นฐานในกรุงศรีอยุธยา ดังปรากฏในจดหมายเหตุประจวบศสกุลบุณฑก ซึ่งเรียบเรียงโดยเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค) ว่า

เดิมท่านเศรษฐีแขกสองคนพี่น้องเป็นแขกชาติมะหนั และเป็นชาวเมืองกุมในแผ่นดินเปอร์เซีย ท่านผู้พี่ชื่อเจกอะหมัด ท่านผู้น้องชื่อหมัดสะอิด สองคนพี่น้องเป็นหัวหน้าพ่อค้าใหญ่ฝ่ายแขกทั้งปวง ท่านทั้งสองเป็นต้นเหตุพาพวกลูกค้าแขกชาติมะหนั คือแขกเจ้าเซ็น เข้ามาตั้งห้างค้าขายอยู่ในกรุงศรีอยุธยา สยามประเทศ ในเมื่อจุลศักราช ๙๖๔ ปีชลา จัตวาศก (พ.ศ. 2145) เมื่อต้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระเจ้าบรมราชาทรงธรรมมหาประเสริฐ ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ที่ ๒๒ ในกรุงเทพฯพระมหานคร บรรพบุรุษคือศรีอยุธยาโบราณ¹ (เขียนตามต้นฉบับ)

เจกอะหมัดเข้ารับราชการจนได้เป็นพระยาเจกอะหมัดรัตนราชเศรษฐี เจ้ากรมท่าขวา และจุฬาราชมนตรี นับเป็นจุฬาราชมนตรีคนแรกในประวัติศาสตร์ไทย บรรพบุรุษคือสุดท้ายของเจกอะหมัด คือเจ้าพระยาบวรราชนายก จางวางกรมมหาดไทย

ในกาลต่อมา เชื้อสายของเจกอะหมัดต่างก็เข้ารับราชการและสืบทอดอำนาจเป็นจุฬาราชมนตรีและตำแหน่งอื่นๆ ในกรมท่าขวามาโดยตลอด บางสายสกุลหันไปนับถือพระพุทธศาสนา เช่น เจ้าพระยาเพชรพิไชย (ใจ) ทายาทชั้นที่ 4 ของเจกอะหมัด เจ้าพระยาเพชรพิไชยมีทายาทสืบสกุลเป็นราชินิกุลสำคัญในสมัยรัตนโกสินทร์ คือราชินิกุลบุณฑก แต่บุตรชายคนหนึ่งของเจ้าพระยาเพชรพิไชย คือพระยาจุฬาราชมนตรี (เชน) จุฬาราชมนตรีคนสุดท้ายในสมัยอยุธยา ไม่ได้เปลี่ยนศาสนาตามบิดา และยังคงนับถือศาสนาอิสลามในราชสำนักเช่นเดิม

เมื่อมีการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ขึ้น ตำแหน่งจุฬาราชมนตรีซึ่งเป็นตำแหน่งเจ้ากรมท่าขวาและหัวหน้าประชาคมมุสลิมก็ได้รับการสถาปนาขึ้นอีกครั้ง หลังจากไม่มีตำแหน่งดังกล่าวมาตลอดสมัยธนบุรี โดยบุคคลที่ได้รับตำแหน่งพระยาจุฬาราชมนตรี คือหลวงศรีเนาวรัตน์ (ก้อนแก้ว)² บุตรของพระยาจุฬาราชมนตรี (เชน) ผู้สืบเชื้อสายในวงศ์เจกอะหมัด

¹โกมารกุลมนตรี, พระยา. (2546). *เจกอะหมัดและต้นสกุลบุณฑก*. หน้า 11.

²ชาติรี นนทเกษ. (2540). *อากาห์กับกฎจารีตประเพณี*. หน้า 13.

1.1 เจ้าจอมหงส์ ในรัชกาลที่ 1

เมื่อหลวงศรีเนาวรัตน์ (ก้อนแก้ว) บุตรชายของพระยาจุฬาราชมนตรี (เซน) จุฬาราชมนตรีคนสุดท้ายในสมัยอยุธยา ได้รับการสถาปนาเป็นจุฬาราชมนตรีคนแรกในสมัย รัตนโกสินทร์ พระยาจุฬาราชมนตรี (ก้อนแก้ว) จึงถวายบุตรที่เกิดจากคุณหญิงเสม ผู้สืบวงศ์ จากสกุลด่านสุลัยมานแห่งเมืองสงขลา¹ ชื่อ “หงส์” ให้เป็นพระสนม หรือเจ้าจอมในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ดังปรากฏในเอกสารลายมือเขียน เรื่องบันทึกความทรงจำของท่าน พระยาจุฬาราชมนตรี (สัน) ว่า

ต่อมาพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ได้บรมราชาภิเศกเป็น พระเจ้าแผ่นดิน (พ.ศ. 2328) จึงทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งขุนป้องพลชั้นธ ก้อนแก้ว เป็นพระยาจุฬาฯ โดยได้ทรงคุ้นเคยในพระองค์มาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ยัง ดำรงอยู่ ครั้นท่านได้รับบรรดาศักดิ์เป็นพระยาจุฬาฯ ขึ้นแล้ว ท่านก็ถวายบุตรหญิง ของท่านชื่อหงษ์ เป็นเจ้าจอมพร้อมกันกับเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุนนาค) ถวาย บุตรหญิงของท่านชื่อว่าดาณี...

แล้วต่อมาท่านพระยาจุฬาฯ จึงได้กราบบังคมทูลขอพระราชทานที่เพื่อสำหรับ ได้ทำบุญในศาสนา พระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินจึงโปรดเกล้าฯ พระราชทานที่ตำบล ซึ่งใกล้กับพระราชวังพระเจ้ากรุงธนบุรีฝั่งตะวันตก ในเวลานั้นที่เรียกกันว่าที่นครบาล การที่เรียกนครบาลนั้นข้าพเจ้าคิดว่าคงจะเป็นกระทรวงนครบาลครั้งกรุงธนบุรีจะตั้ง อยู่ที่นี้² (เขียนตามต้นฉบับและทำตัวอักษรหนาโดยผู้เขียน)

เช่นเดียวกับเอกสารลายมือเขียนเรื่องใคร่เป็นใคร ของเพิ่ม อหะหมัดจุฬา ความว่า

ต่อมา สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกฯ คือพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้บรมราชาภิเศกเป็นพระเจ้าแผ่นดิน จึงทรงพระกรุณาโปรด เกล้าฯ ตั้งขุนป้องพลชั้นธ (ก้อนแก้ว) (ซึ่งเวลานั้นได้เป็นหลวงศรีเนาวรัตน์แล้ว ในกรุงธนบุรี) เป็น พระยาจุฬาราชมนตรี โดยได้ทรงคุ้นเคยในพระองค์มาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ยังดำรงอยู่

¹ประยูรศักดิ์ ชลาชนเดชะ. (2540). *มุสลิมในประเทศไทย*. หน้า 38.

²จุฬาราชมนตรี (สัน), พระยา. *บันทึกความทรงจำของท่านพระยาจุฬาราชมนตรี (สัน)*. หน้า 27-28.

ครั้นท่านได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เลื่อนขึ้นเป็นพระยาจุฬาฯ แล้ว ท่านก็ได้ถวายบุตรที่ ๓ ของท่านชื่อหงส์เป็นเจ้าจอม พร้อมกับกับเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุญนาค) ถวายบุตรของท่านที่ชื่อว่าตานี¹... (เขียนตามต้นฉบับและทำตัวอักษรหนา โดยผู้เขียน)

จะเห็นได้ว่า ขุนนางวงศ์เฉกอะหมัดทั้งสองต่างก็ถวายบุตรให้เข้ารับราชการฝ่ายใน เป็นพระสนมในรัชกาลที่ 1 กันทั้งสิ้น คือพระยาจุฬาราชมนตรี (ก้อนแก้ว) ถวายบุตรชื่อ “หงส์” ส่วนเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุญนาค) ถวายบุตรชื่อ “ตานี” ทั้งนี้ขุนนางทั้งสองมีศักดิ์เป็นลูกพี่ลูกน้องกัน กล่าวคือพระยาจุฬาราชมนตรี (เชน) บิดาของพระยาจุฬาราชมนตรี (ก้อนแก้ว) และเจ้าพระยามหาเสนา (เสน) บิดาของเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุญนาค) ต่างเป็นบุตรของเจ้าพระยาเพชรพิไชย (ใจ) ด้วยกันทั้งคู่

เป็นที่น่าสังเกตว่า เจ้าจอมมารดาตานี ผู้นับถือพระพุทธศาสนาตามเจ้าคุณบิดา และเจ้าคุณปู่ ได้มีพระประสูติกาลพระองค์เจ้า 2 พระองค์ คือพระองค์เจ้าหญิงจงกล และพระองค์เจ้าชายฉัตร (ต่อมาเป็นกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ ต้นราชสกุลฉัตรกุล)² ในขณะที่เจ้าจอมหงส์ไม่มีพระองค์เจ้า ทั้งนี้อาจเป็นเพราะข้อจำกัดเรื่องการสมรสในศาสนาอิสลาม

จากการรับตำแหน่งจุฬาราชมนตรีและการถวายบุตรเข้ารับราชการฝ่ายใน ส่งผลให้พระยาจุฬาราชมนตรี (ก้อนแก้ว) ได้รับพระราชทานที่ดินนครบาล ฝั่งธนบุรี ระหว่างคลองวัดอรุณราชวรารามกับคลองมอญ สำหรับจัดตั้งเป็นศาสนสถาน นับเป็นการกำเนิดกุฎีหลวงหรือกุฎีเจ้าเซ็น หรือกุฎีบน ศาสนสถานแห่งแรกของกลุ่มแขกเจ้าเซ็นในสมัยรัตนโกสินทร์³ หลังจากที่ ต้องใช้กุฎีใหญ่ หรือมัสยิดต้นสน เป็นศาสนสถาน ร่วมกับมุสลิมนิกายสุหนี่มาตลอดสมัยธนบุรี

¹พ. อหะหมัดจุฬา. (2474). *ใครเป็นใคร*. หน้า 144.

²สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์. (2545). *ราชสกุลวงศ์*. หน้า 14, 17.

³ชาติรี นนทเกษ. (2540). *เล่มเดิม*. หน้า 13.



ภาพที่ 1 กุฏิหลวง บริเวณปากคลองมอญ ศาสนสถานแห่งแรกของกลุ่มแขกเจ้าเซ็นในสมัยรัตนโกสินทร์
ที่มาภาพ: หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. 46M00088.

หลังสิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เจ้าจอมหงส์ยังคงพำนักอยู่ในพระบรมมหาราชวังต่อมาอีกอย่างน้อย 10 ปี สันนิษฐานว่าอาจพำนักอยู่กับเจ้าจอมจืดในรัชกาลที่ 2¹ ผู้มีศักดิ์เป็นหลานน้า เนื่องจากเจ้าจอมหงส์ได้ถูกเกณฑ์ให้แต่งแกงและแพในสวนขวาเพื่อประกวดประชันกัน เมื่อ พ.ศ. 2361 ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 2 เรื่องการสร้างสวนขวา² ดังนั้นเพิ่ม อหะหมัดจุฬา จึงสันนิษฐานว่าเจ้าจอมหงส์อาจจะทูลลาออกมาจากพระบรมมหาราชวังในปลายรัชกาลที่ 2³

เมื่อเจ้าจอมหงส์ทูลลาออกมาแล้ว ท่านก็กลับมาช่วยการงานในทางศาสนากับพี่เขยทั้งสอง คือหลวงศรีเนาวรัตน์ (สังข์) และหลวงราชเศรษฐี (เถื่อน) ซึ่งต่อมาได้เป็นพระยาจุฬาราชมนตรี และพระยาวรเชษฐภักดีตามลำดับ โดยเจ้าจอมหงส์เป็นผู้มีอำนาจในหมู่วงศ์ญาติและกลุ่มมุสลิมในกายซื่อเป็นอย่างมาก เพราะเป็นผู้ที่มีความรู้และมีเกียรติยศจากการเป็นพระสนมในพระมหากษัตริย์ ดังที่เพิ่ม อหะหมัดจุฬา ได้บันทึกไว้ว่า

...ท่านก็ได้ทูลลาออก และได้ช่วยการงานในทางศาสนาด้วยกันกับท่านพี่เขยของท่านทั้ง ๒ ทั้งท่านได้เป็นผู้ควบคุมบรรดาญาติพี่น้องบุตรหลานนั้นด้วยประการหนึ่ง ท่านหงส์ผู้นี้ คำที่เล่ากันว่า ท่านเป็นผู้มีอำนาจ ใครจะกลัวใคร ที่สุดจนชั้น ท่านหลวงศรีเนาวรัตน์ (สังข์) และท่านหลวงราชเศรษฐี (เถื่อน) ซึ่งเป็นพี่เขยก็ต้องอยู่ในอำนาจ ทั้งความรู้วิชาของท่าน ท่านก็พอตัว...

¹พ. อหะหมัดจุฬา. (2474). เล่มเดิม. หน้า 175.

²แหล่งเดิม. หน้า 176-177. และ ห้องสมุดดิจิทัลวชิรญาณ. พระราชพงษาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒. (ออนไลน์).

³พ. อหะหมัดจุฬา. (2474). เล่มเดิม. หน้า 176-177.

แล้วยังมีอีกต่อมามาว่า ในเวลาโมฮัมหมัด¹ นั้น หรือทำบุญอะไรๆ ต่างๆ ก็ดี ท่านเป็นผู้หัวหน้านำบรรดาญาติพี่น้องบุตรหลานของท่านขึ้นกระดีย์ฯ และส่วนตัวของท่านนั้น ท่านแต่งตัวนุ่งผ้าเหินบหน้า มีผ้าเช็ดหน้าตะเป่า (เหมือนผู้ชาย) และมีคนที่มีฝีมือชื่อนายหน่อง เป็นคนข้างเคียง ถ้าหากว่าผู้ใดผู้หนึ่งกิดหน้าขวางตาท่าน ท่านก็เอาผ้าเช็ดหน้าที่ตะเป่าฟาดเป็นซิกแนต² ทันใดนั้นนายหน่อง คนที่ข้างเคียง เป็นต้องเตะหรือต่อยติดหมัดไปทีเดียว...

จนกระทั่งผู้คนที่จะมาดูในการพิธีโมฮัมหมัดนั้น ไม่ว่าจะเจ้านาย หรือข้าราชการ และคนทั่วไปก็ระย้อ ไม่อาจจะมาทำเกะกะ ทั้งพวกแขกในชาวเราด้วยกัน ก็มีความเกรงกลัวท่านเป็นอันมาก... ท่านหงส์ ท่านใช้อำนาจเป็นธรรมโดยจริง เพราะฉะนั้น การงานในเวลานั้นก็เรียบร้อย³ (เขียนตามต้นฉบับ)

1.2 เจ้าจอมจิบ ในรัชกาลที่ 2 และพิธีมหะหฺร่าข้ามฟาก

ในสมัยรัชกาลที่ 2 หลวงราชเศรษฐี (เถื่อน) บุตรเขยของพระยาจุฬาราชมนตรี (ก้อนแก้ว) จุฬาราชมนตรีคนแรกในสมัยรัตนโกสินทร์ ได้ถวายบุตรที่เกิดจากคุณหญิงนกให้เป็นพระสนมในรัชกาลที่ 2 คือเจ้าจอมจิบ หรือเจ้าจอมจิตร การถวายเจ้าจอมจิบให้เป็นพระสนมในครั้งนี้ปรากฏในบันทึกเรื่องใครเป็นใครว่าเป็นการถวาย “ตามเค้าเงื่อนที่เคยมีมา”⁴ ซึ่งสะท้อนให้เห็นอย่างชัดเจนว่าการถวายบุตรให้รับราชการฝ่ายในเป็นธรรมเนียมปฏิบัติของขุนนางและคหบดีในอดีต แม้เจ้าจอมจิบจะไม่มีพระองค์เจ้าเช่นเดียวกับเจ้าจอมหงส์ แต่การเข้ารับราชการฝ่ายในของท่านก็ถือหลักประกันชั้นดีในการแสดงความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ ดังนั้นหลวงราชเศรษฐี (เถื่อน) จึงมีบทบาทในกรมท่าขวาเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องจนได้ดำรงตำแหน่งเป็นพระยาจุฬาราชมนตรีคนที่ 3 ในสมัยรัตนโกสินทร์ และในที่สุดก็ได้เป็นพระยาวรรเชษฐภักดี จางวางกรมท่าขวาในสมัยรัชกาลที่ 3

นอกจากการถวายบุตรเข้ารับราชการเป็นพระสนมแล้ว สาเหตุอีกประการหนึ่งที่ทำให้พระยาวรรเชษฐภักดี (เถื่อน) มีบทบาทสำคัญในกรมท่าขวา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยรัชกาลที่ 3 คือความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับพระมหากษัตริย์ กล่าวคือคุณหญิงนก ภรรยาของพระยาวรรเชษฐภักดี เป็นธิดาของพระยาจุฬาราชมนตรี (ก้อนแก้ว) กับคุณหญิงเสม ซึ่งคุณหญิงเสม มีศักดิ์เป็นลูกพี่ลูกน้องกับสมเด็จพระศรีสุลาลัย พระบรมราชชนนีในรัชกาลที่ 3 โดยคุณหญิงเสมและสมเด็จพระศรีสุลาลัยต่างเป็นหลานปู่และหลานตาของพระยาราชาวงษ์สัน (หวัง) แห่งสายสกุลสุลต่านสุลัยมาน ด้วยกันทั้งคู่⁵ (ดูแผนภูมิ 1)

¹พิธีมหะหฺร่า หรือพิธีอาชูรอ หรือพิธีเจ้าเซ็น ซึ่งเป็นพิธีกรรมสำคัญของมุสลิมนิกายชีอะห์

²signal

³พ. อหะหมัดจุฬา. (2474). *เล่มเดิม*. หน้า 176.

⁴เล่มเดิม. หน้า 175.

⁵ประยูรศักดิ์ ชลาชนเดชะ. (2539). *เล่มเดิม*. หน้า 132.

เจ้าจอมจิบและกลุ่มขุนนางแขกเจ้าเซ็นได้รับพระมหากรุณาธิคุณเป็นอย่างสูงจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เห็นได้จากการที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ รับพิธีเจ้าเซ็นไว้ในพระบรมราชูปถัมภ์ และยังโปรดเกล้าฯ ให้พระยาวรเชษฐภักดี (เถื่อน) ซึ่งขณะนั้นเป็นหลวงราชเศรษฐี นำขบวนแห่เจ้าเซ็นไปให้ทอดพระเนตรหน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ริมกำแพงพระบรมหาราชวังถึง 2 ครั้งใน พ.ศ. 2357 และ พ.ศ. 2358 พิธีนี้เรียกกันว่า “พิธีมหะหรั๋ข้ามฟาก” เพราะข้ามฟากมาจากฝั่งธนบุรี อันเป็นที่ตั้งของศาสนสถาน 2 แห่งของแขกเจ้าเซ็น โดยพระยาจุฬาราชมนตรี (สัน) ได้บันทึกเกี่ยวกับพิธีมหะหรั๋ข้ามฟากครั้งแรกเอาไว้ว่า

ครั้นเมื่อปีจอ ฉศก จุลศักราช ๑๑๗๖ (พ.ศ. 2357) เดือนยี่ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เปนปีที่ ๕ ในรัชกาลที่ ๒ โปรดเกล้าฯ ให้เอาการโหมหะหรั๋อันนี้ไปทอดพระเนตรที่หน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ทั้งสองกระฎีครั้งได้ทราบกระแสพระบรมราชโองการแล้ว ฝ่ายท่านเจ้าของกระฎีทั้งสอง¹ และสับรุษด้วยกันทั้งสองข้างก็มีความวิตกแลเศร้าโศกถึงการทำงานที่จะต้องไป แต่ขัดพระบรมราชโองการมิได้ ต่างคนก็ต่างปรับทุกข์ด้วยกันทั้งสองพวก ครั้นถึงกำหนดวันทั้งสองกระฎี ก็ต่างจัดแจงคือที่กระฎีบนนั้นคำที่เล่าว่าได้เอาเรือใหญ่ๆ มาขนานเทียบกันสองลำ แล้วก็ยกบันหย่า² และไต่ระบัต³ ลงในเรือข้ามฟากไปขึ้นที่ท่าหน้าวัดพระเชตุพล...⁴ (เขียนตามต้นฉบับ)

พิธีมหะหรั๋ข้ามฟากครั้งต่อมาเมื่อ พ.ศ. 2358 เกิดขึ้นเพราะในพิธีมหะหรั๋ข้ามฟากครั้งก่อนหน้ามีการแห่ให้ทอดพระเนตรเฉพาะพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเท่านั้น เจ้านายพระองค์อื่นๆ ยังไม่ได้ทอดพระเนตร แม้แต่เจ้าจอมจิบ พระสนมผู้เป็นแขกเจ้าเซ็นก็ไม่ได้เห็นพิธีดังกล่าว พิธีมหะหรั๋ข้ามฟากครั้งที่ 2 จึงเกิดขึ้น ดังที่พระยาจุฬาราชมนตรี (สัน) ได้บันทึกไว้ว่า

¹ กระฎีทั้งสอง คือศาสนสถาน 2 แห่งของกลุ่มมุสลิมนิกายชีอะห์ ได้แก่ *กุฎีหลวง* หรือ *กุฎีบน* ซึ่งได้รับพระราชทานที่ดินสำหรับจัดตั้งในสมัยรัชกาลที่ 1 ตั้งอยู่บริเวณปากคลองมอญ และ *กุฎีล่าง* หรือ *กุฎีกลาง* ริมคลองบางกอกใหญ่ ซึ่งปัจจุบันคือกุฎีเจริญพาศน์ (ธีรนันท์ ช่วงพิชิต. (2563, 14 พฤษภาคม). สัมภาษณ์โดย พีรพัฒน์ เพชรบรรพ์, ที่ถนนเทศบาลสาย 2 แขวงวัดกัลยาณ์ เขตธนบุรี กรุงเทพมหานคร.)

² บันหย่า คือสัญลักษณ์รูปมือที่ใช้ในการแห่เจ้าเซ็น

³ ไต่ระบัต คือโลงศพจำลองของอิหม่ามฮูเซน

⁴ จุฬาราชมนตรี (สัน), พระยา. *เล่มเดิม*. หน้า 43.

รุ่งขึ้นปีกุน สัพทก จุลศักราช ๑๑๓๓ (พ.ศ. 2358) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรับสั่งว่าเมื่อปีกลายนั้นได้ทอดพระเนตรในการโมหะหรร่าครั้งหนึ่งแล้ว แต่ได้ทอดพระเนตรจำเพาะพระองค์ ฝ่ายเจ้านายและเจ้าจิตร เจ้าจอม ผู้หญิงๆ ยังหาได้เห็นไม่ ปีนี้ย่างจะดูอีกสักปี...

ครั้นได้ทราบกระแสรับสั่งดังนั้นแล้ว ท่านเจ้าของกระฎีทั้งสองก็มีความยินดีต่างก็มาจัดแจงการงานที่จะต้องเอาโมหะหรร่าไปแห่ถวายตัวอีกด้วยกันทั้งสองพวก ในปีนี้ตามคำที่เล่าว่าบรรดาสับุรุษทั้งชายหญิงมีความชื่นชมยินดี หัวหรือต่อกระซิบจนถึงแก้ตัดนมใหม่ในโมหะหรร่า แต่งตัวให้สวยงาม บางพวกที่ไม่มีแพรเพราะก็ไปซื้อหามาจากกระฎีจีนแล้วร่าอบให้หอม เป็นการประกวดประชันกันอย่างเต็มที่ ปราศจากความเศร้าโศกทั้งสองพวก...

ครั้นถึงพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ก็หยุดโต้ระบัดเรียงกันเป็นลำดับอย่างที่แล้วมา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จออกทอดพระเนตรพร้อมด้วยเจ้านายและเจ้าจอมในเวลานั้น **เจ้าจอมจืดหรือจิบ** ที่เป็นบุตรท่านหลวงราชเศรษฐี (เถื่อน) เจ้าของกระฎีบนได้ตามเสด็จออกมาด้วย¹ (เขียนตามต้นฉบับและทำตัวอักษรหนาโดยผู้เขียน)

จะเห็นได้ว่าหลักฐานที่กล่าวถึงเจ้าจอมจิบจะมีเฉพาะหลักฐานที่กล่าวถึงพิธีมหะหรร่าข้ามฟากครั้งที่ 2 เท่านั้น อนึ่ง พิธีมหะหรร่า หรือพิธีเจ้าเซ็น หรือพิธีอาซุรอ คือพิธีที่จัดขึ้นในวันที่ 1 ถึง 10 เดือนมหะหรร่า (เดือนมุฮัรรอ) ซึ่งเป็นเดือนที่ 1 ตามปฏิทินอิสลาม วัตถุประสงค์ของพิธีกรรม คือเพื่อระลึกถึงการเสียชีวิตของอิหม่ามฮูเซน บุตรของอิหม่ามอาลีกับท่านหญิงฟาติมะฮฺ ธิดาของนบีมุฮัมมัด ศาสดาของศาสนาอิสลาม โดยอิหม่ามฮูเซนถูกสังหารอย่างทารุณที่กัรบะลาอู (Karbala) ในประเทศอิรักปัจจุบัน เมื่อวันที่ 10 เดือนมุฮัรรอ ฮิจเราะห์ศักราชที่ 61

ในพิธีมหะหรร่าจะมีการกล่าวซ้ำๆ ขณะแห่โต้ระบัด หรือโองสพจำลองของอิหม่ามฮูเซนว่า “ยา! ฮูเซน” แปลว่า “โอ้! ฮูเซน” พร้อมกับตอกชกตัวเพื่อแสดงออกถึงความอาลัย ชาวไทยในอดีตจึงจับเอาเสียงที่ได้ยินในพิธีมาเรียกชื่อพิธีนี้ว่า “พิธีเจ้าเซ็น” และกลายเป็นชื่อเรียกของแขกกลุ่มนี้ว่า “แขกเจ้าเซ็น” ในเวลาต่อมา²

¹แหล่งเดิม. หน้า 44-46.

²เสาวณีย์ จิตต์หมวด. (2524). *วัฒนธรรมอิสลาม*. หน้า 528-531.



ภาพที่ 2 พระยาจุฬาราชมนตรี (สิน) ผู้บันทึกเอกสารเรื่องบันทึกความทรงจำ
ของท่านพระยาจุฬาราชมนตรี (สิน)
ที่มาภาพ: มุสลิมไทยโพสต์. (ป.ป.ป.). เปิดรายนามจุฬาราชมนตรีของไทยถึงคนปัจจุบัน. (ออนไลน์)

1.3 เจ้าจอมลม้าย ในรัชกาลที่ 5

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระมหากษัตริย์คุณต่อกลุ่มแขกเจ้าเซ็น เป็นอย่างมาก เห็นได้จากการที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาจุฬาราชมนตรี (สิน) ผู้มีความรอบรู้ในงานศาล ดำรงตำแหน่งที่ปรึกษากระทรวงการต่างประเทศ ด้านการศาล¹ เนื่องด้วยการปฏิรูประเบียบบริหารราชการแผ่นดินใน พ.ศ. 2435 มีผลให้กรมท่าถูกยกเลิกไป และเมื่อพระยาจุฬาราชมนตรี (สิน) ถึงแก่กรรมใน พ.ศ. 2453 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จพระราชดำเนินมาเป็นประธานในพิธีฝังศพ ณ มัสยิดต้นสน และพระราชทานไม้ฉัตรสำหรับปักบนหลุมศพด้วย²

พระมหากษัตริย์คุณที่มีต่อพระยาจุฬาราชมนตรี (สิน) เกิดจากการที่พระยาจุฬาราชมนตรี (สิน) มีความใกล้ชิดกับราชสำนัก เนื่องจากดำรงฐานะเป็นพระประยูรญาติในรัชกาลที่ 3 ดังที่กล่าวมาแล้วเกี่ยวกับคุณหญิงนก ซึ่งเป็นภรรยาของพระยาวรเชษฐภักดี (เถื่อน) และเป็นย่าของพระยาจุฬาราชมนตรี (สิน) อีกทั้งท่านกลั่น มารดาของพระยาจุฬาราชมนตรี (สิน) ยังมีศักดิ์เป็นลูกพี่ลูกน้องกับสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี พระบรมราชชนนี

¹ สจข. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงยุติธรรม ม. ร.5 ย./2. เรื่องจัดตั้งตำแหน่งในกระทรวงยุติธรรมและศาลต่างๆ (13 ธันวาคม - มกราคม ร.ศ. 118).

² จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์. (2546). เล่มเดิม. หน้า 334.

ในรัชกาลที่ 5 นอกจากนี้พระยาจุฬาราชมนตรี (สิน) ยังได้ถวายบุตรที่เกิดจากคุณหญิงแพ ชื่อ “ลม้าย” ให้เป็นพระสนมในรัชกาลที่ 5 อีกด้วย¹ (ดูแผนภูมิ 1)

เจ้าจอมลม้าย ในรัชกาลที่ 5 รัชราชการอยู่ในสำนักของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ หรือที่ชาววังนิยมเรียกกันว่า “สำนักสมเด็จพระที่บน” เจ้าจอมลม้ายจึงมีชื่อเรียกขานในหมู่วงศ์ญาติว่า “คุณในวัง” ส่วนบิดา คือพระยาจุฬาราชมนตรี (สิน) และพี่ชาย คือพระยาจุฬาราชมนตรี (สัน) จะเรียกท่านว่า “แม่กลาง”² โดยธิดาของพระยาจุฬาราชมนตรี (สัน) คืออรอนงค์ อหะหมัดจุฬา ได้บันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับเจ้าจอมลม้ายและพระมหากษัตริย์คุณของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อกลุ่มแขกเจ้าเซ็นเอาไว้ว่า

...เมื่อพระองค์เสด็จมาในพิธีโหมหะหฺร่าของเรานั้นพระองค์ทรงฉลองพระองค์สีดำ และให้พระบรมราชินีตลอดจนพระเจ้าลูกเธอและพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการที่ตามเสด็จก็ให้แต่งตัวสีดำทั้งหมด มีปีหนึ่งแล้วว่าท่านเสด็จมาในพิธีโหมหะหฺร่า เสด็จลงเรือที่ท่าราชวรดิษฐ์ (สมัยก่อนเรียกว่าท่าแพ) แล้วเสด็จมาขึ้นที่โปะหน้ากุฎี ขณะนั้นท่านเจ้าคุณจุฬา (สิน) ลงมารับเสด็จถึงที่โปะหน้ากุฎี พอเสด็จขึ้นจากเรือพระที่นั่งก็ทรงรับสั่งกับท่านเจ้าคุณว่า ‘จุฬา วันนี้พาลูกสาวมาด้วยคงดีใจมากนะ’ เจ้าคุณท่านก็อมยิ้มและกราบทูลว่า ‘พะยะค่ะ’ ลูกสาวคนนี้ก็คือคุณจอมลม้าย เพราะตามธรรมดาคุณจอมลม้ายจะไม่ได้เข้าออกนอกพระราชวังได้เสมอ แม้แต่ในพิธีโหมหะหฺร่าท่านได้แต่ร้อยดอกไม้สดสายเมาลี³ กับเชิงระหันปั่นหย่าพระองค์ใหญ่ออกมาให้ทุกวันเท่านั้น ดอกไม้สดนี้ทำที่ตำหนักสมเด็จพระพันปีหลวงซึ่งคนในวังและราษฎรสมัยนั้นเรียกว่า ‘ตำหนักที่บน’ การเสด็จปีนั้นเสด็จในวัน 11 ค่ำ ตอนกลางคืน เพื่อจะทอดพระเนตรได้ระบัดและมีการลุยไฟถวายด้วย เลยเป็นที่ไกลาหลกันพิลึก ต้องนำได้ระบัดไปตั้งไว้ข้างกำแพงกุฎีก่อน เพราะเกรงว่าเปรวไฟจะกระเด็นไปถูกได้ระบัดเข้า ต้องมะต๋า⁴ จนไฟไหม้หมดแล้วจึงนำได้ระบัดมาตั้งตามเดิม เมื่อเสร็จพิธีแล้ว พระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จกลับพร้อมทั้งคุณจอมลม้ายก็ต้องตามเสด็จด้วย แต่นั้นมาจึงเป็นที่กล่าวขวัญในบรรดาสามีญชนว่า ‘ในหลวงทรงเป็นแขกเจ้าเซ็นองค์หนึ่ง’⁵ (เขียนตามต้นฉบับและทำตัวอักษรหนาโดยผู้เขียน)

¹ธีรพันธ์ ช่วงพิชิต. (2550). *พิธีเจ้าเซ็น (อาชฺรอก): อัตลักษณ์และการธำรงชาติพันธุ์ของมุสลิม ชีอะห์ในสังคมไทย*. หน้า 192.

²พ. อหะหมัดจุฬา. (2474). *เล่มเดิม*. หน้า 232.

³สายเมาลี หรือสายเม่าหลี่ คือดอกไม้ที่ร้อยเป็นสายยาวสำหรับใช้ในพิธีเจ้าเซ็น

⁴มะต๋า คือการตบोकเป็นจังหวะตามบทคร่ำครวญในพิธีเจ้าเซ็น เพื่อแสดงออกถึงความเสียใจ

⁵อรอนงค์ อหะหมัดจุฬา. (2529). *ที่ระลึกในการทำบุญปักไม้ันชันให้กับท่านบรรพบุรุษแห่งตระกูลอหะหมัดจุฬา จุฬารัตน์ และบรรพบุรุษแห่งนิกายชีอะห์อิสนาอะชะรีในประเทศไทย. อ้างถึงใน จุฬิตพงศ จุฬารัตน์. (2550). กรุ่นระบับบนชั้นชะฎิต. วารสารสมาคมประวัติศาสตร์. 29. หน้า 257.*

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับพิธีเจ้าเซ็นไว้ในพระบรมราชูปถัมภ์ ทั้งการพระราชทานของใช้สำหรับประกอบพิธีเจ้าเซ็น และการเสด็จพระราชดำเนินมาเป็นประธานในพิธีเจ้าเซ็นหลายครั้ง¹ นับเป็นสิ่งยืนยันถึงสายสัมพันธ์อันเหนียวแน่นของกลุ่มขุนนางนิกายชีอะห์ที่มีต่อราชวงศ์จักรี สายสัมพันธ์นี้ถักทอมาเป็นระยะนับตั้งแต่แรกสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ และถักทออย่างต่อเนื่องมาโดยตลอด ผ่านความดีความชอบในราชการ ความสัมพันธ์ทางเครือญาติ รวมไปถึงการถวายบุตรีเข้ารับราชการฝ่ายใน (ดูแผนภูมิ 1)



ภาพที่ 3 เจ้าจอมลม้าย ในรัชกาลที่ 5

ที่มาภาพ: หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ภ.สบ. 27M00063 และ ภ.สบ. 27M00061

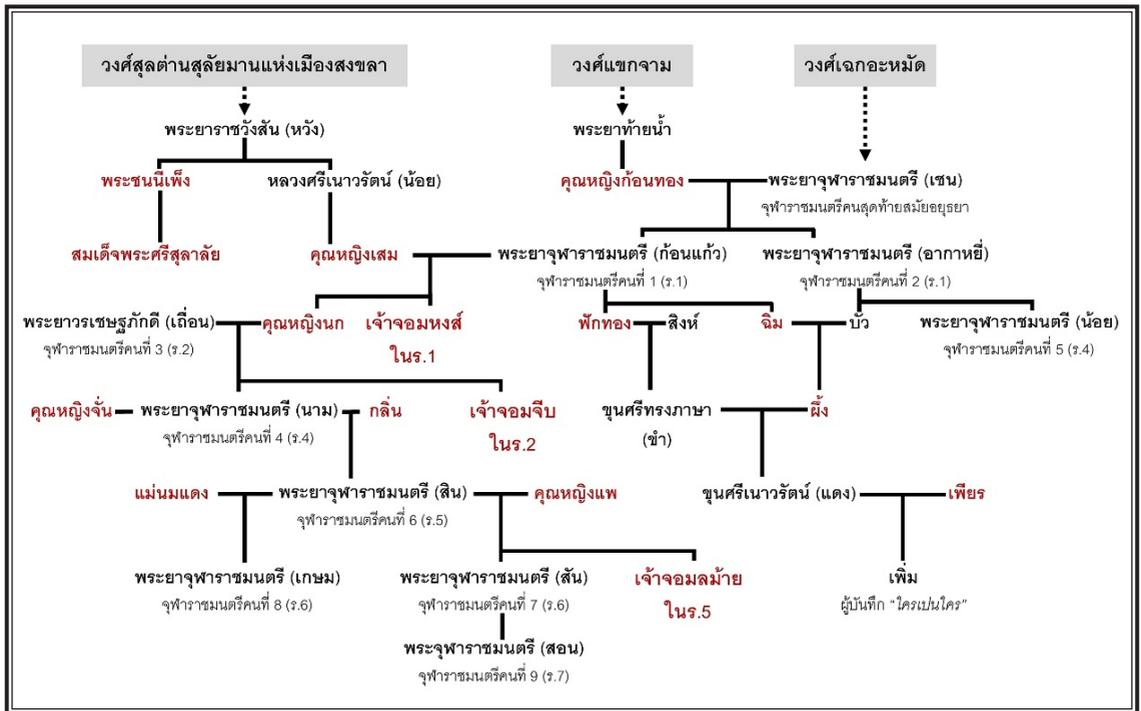
เจ้าจอมลม้าย ในรัชกาลที่ 5 ถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. 2459² ศพของท่านถูกฝังอยู่ที่มัสยิดต้นสนเช่นเดียวกับเจ้าจอมหงส์ ในรัชกาลที่ 1 โดยไม้ินฉานปักหลุมฝังศพของท่านมีเลขห้าไทย (๕) ปรากฏอยู่ทางด้านบน สันนิษฐานว่าสื่อถึงการเป็นพระสนมในรัชกาลที่ 5 ต่อมาไม้ินฉานนี้ได้กลายเป็นต้นแบบของไม้ินฉานปักหลุมฝังศพของบุคคลอื่นๆ ในสกุลอหะหมัดจุฬา ซึ่งเป็นสกุลของเจ้าจอมลม้าย สุสานมัสยิดต้นสนจึงปรากฏไม้ินฉานลักษณะดังกล่าวเป็นจำนวนมาก

¹ จุฬิศพงศ จุฬารัตน์. (2546). เล่มเดิม. หน้า 334.

² ผู้เขียนได้ข้อมูลนี้จากไม้ินฉานปักหลุมฝังศพของเจ้าจอมลม้าย ในรัชกาลที่ 5



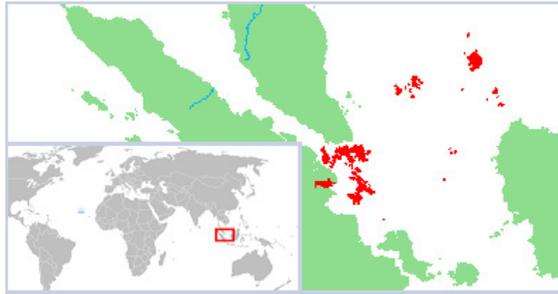
ภาพที่ 4 ไม้ฉานปักหลุมฝังศพของเจ้าจอมลม้าย ในรัชกาลที่ 5
ที่มาภาพ: ผู้เขียน ถ่ายเมื่อวันที่ 9 พฤศจิกายน 2560



แผนภูมิ 1 แสดงความสัมพันธ์ของจุฬาราชมนตรีและพระสนมมุสลิมนิกายชีอะห์ในสมัยรัตนโกสินทร์
ดัดแปลงจาก: พ. อหะหมัดจุฬา. (2474). ใครเป็นใคร. หน้า 149-162.
และ จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์. (2546). ขุนนางกรมท่าชาว: การศึกษาบทบาทและหน้าที่ในสมัย
อยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2153-2435. หน้า 103-105.

2. พระสนมมุสลิมนิกายสุหนี่ในราชสำนักรัตนโกสินทร์

พระสนมมุสลิมนิกายสุหนี่ในราชสำนักรัตนโกสินทร์ปรากฏเพียงท่านเดียวตามหลักฐานคือเจ้าจอมตงกุสุเบีย ในรัชกาลที่ 4 เจ้านายมลายูจากรัฐสุลต่านเรียว-ลิงกา (Riau-Lingga) ซึ่งเป็นรัฐหมู่เกาะที่ตั้งอยู่ทางใต้และทางตะวันออกของคาบสมุทรมลายู และมีส่วนหนึ่งตั้งอยู่บนเกาะสุมาตรา (ปัจจุบันอยู่ในเขตประเทศอินโดนีเซีย)



ภาพที่ 5 แผนที่แสดงที่ตั้งของรัฐสุลต่านเรียว-ลิงกา
ที่มาภาพ: Egard89. Riau sultanate area. (Online)

2.1 ความสัมพันธ์ระหว่างสุลต่านมะห์มุดที่ 4 กับปะหังและราชสำนักรัตนโกสินทร์

การถวายตัวของตงกุสุเบีย มีความเกี่ยวข้องโดยตรงกับความสัมพันธ์ระหว่างสุลต่านมะห์มุดที่ 4 กับปะหังและราชสำนักรัตนโกสินทร์ เนื่องจากลิงกาเผชิญภัยคุกคามจากดัตช์ในสมัยสุลต่านมะห์มุดที่ 4 มุซัฟฟาร์ ชาห์ สุลต่านแห่งลิงกาตั้งแต่ พ.ศ. 2378-2400¹ ซึ่งเป็นพระเชษฐาของตงกุสุเบีย โดยดัตช์ให้เหตุผลว่าสุลต่านมะห์มุดไม่เอาใจใส่ในราชการ จึงบีบให้สุลต่านมะห์มุดสละราชบัลลังก์เมื่อ พ.ศ. 2400 ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค) ความว่า

...เดิมบิดาสุลต่านมะห์มุดถึงแก่กรรมลง วิลันดาจึงตั้งตงกูมะห์มุดผู้บุตรเจ้าเมืองลิงกา ขึ้นเป็นสุลต่านที่เจ้าเมือง อยู่ได้ ๑๘ ปี วิลันดาว่าสุลต่านมะห์มุดไม่เอาใจใส่ในราชการ มีแต่การเล่นกับไปเที่ยวเสียทางไกลๆ เนิ่งๆ วิลันดาจึงตั้งตงกูมุดา ผู้อาของสุลต่านมะห์มุดขึ้นเป็นเจ้าเมือง สุลต่านมะห์มุดเข้าเมืองมิได้ ก็พาครอบครัวพี่น้องมาอยู่ที่เมืองสิงคโปร์ แล้วก็มาอาศัยอยู่เมืองปาหัง 3 ปี...²
(เขียนตามต้นฉบับ)

¹Geni. Sultan Mahmud IV Muzaffar Shah. (Online)

²ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. (2507). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์. หน้า 118.

ขณะที่สุลต่านมะห์มุดประทับที่ปะหัง ได้เกิดสงครามกลางเมืองระหว่างตุนอะห์มัด (Tun Ahmad) แห่งปะหัง หรือที่พระราชพงศาวดารเรียกว่า “ซีหวันมะห์มัด” กับตุนมุดอฮีร์ (Tun Mutahir) แห่งปะหัง หรือที่พระราชพงศาวดารเรียกว่า “โต๊ะบันดาหารา” ซึ่งมาจากคำว่า เป็นดาฮารา (Bendahara) แปลว่าอัครมหาเสนาบดี เนื่องจากในขณะนั้นปะหังขึ้นตรงกับรัฐสุลต่านยะโฮร์ มีเป็นดาฮาราหรืออัครมหาเสนาบดีเป็นผู้ปกครอง

สุลต่านมะห์มุด อดีตสุลต่านแห่งลิงกาทรงเข้ากับฝ่ายตุนอะห์มัด เพราะตุนอะห์มัดถือว่าปะหังเคยเป็นเมืองขึ้นของลิงกา จึงประสงค์ที่จะถวายราชบัลลังก์เมืองปะหังแก่สุลต่านมะห์มุด แต่เพราะฝ่ายตุนอะห์มัดมีกำลังน้อย¹ สุลต่านมะห์มุดจึงแสวงหาพันธมิตรที่จะสนับสนุนพระองค์ให้ครองราชบัลลังก์ปะหัง เริ่มจากพระญาติวงศ์บนคาบสมุทรมลายู ในที่สุดก็ทรงใช้ความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับตรังกานูในการติดต่อกับสยามในสมัยรัชกาลที่ 4² โดยโปรดให้เจ้แดงมะห์มัด ผู้เป็นคนสนิท เดินทางมายังสยามเพื่อขอกำลังรบ แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิเสธ เนื่องจากปะหังเป็นอาณานิคมของอังกฤษ และ “...ไทยกับอังกฤษก็เป็นไมตรีรักใคร่กันสนิท”³

พ.ศ. 2404 สุลต่านมะห์มุด อดีตสุลต่านแห่งลิงกาได้เสด็จมายังกรุงเทพมหานคร เพื่อขอพึ่งพระบรมโพธิสมภาร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงต้อนรับอย่างยิ่งใหญ่ สมพระเกียรติ⁴ ต่อมาสุลต่านมะห์มุดได้ถวายพระชนิษฐาต่างพระมารดา คือตุนกูสะเบีย ซึ่งขณะนั้นมีพระชันษา 23 ปี ให้เป็นพระสนมในรัชกาลที่ 4 เมื่อเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2405 เพื่อเป็นหลักประกันความจงรักภักดีของอดีตสุลต่านแห่งลิงกา โดยพงษาวดารเมืองตรังกานูได้กล่าวถึงเหตุการณ์ครั้งนี้เอาไว้ว่า

เมื่อสุลต่านมะห์มุดเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทครั้งนั้น เสด็จออกแขกเมืองอย่างใหญ่ ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม⁵ สุลต่านมะห์มุดพักอยู่ ณ กรุงเทพฯ ปีหนึ่ง ตุนกูสะเบียได้ถวายตัวทำราชการอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ณ เดือนเจ็ด ปีจอ จัตวาศก (เดือนมิถุนายน พ.ศ. 2405)⁶ (เขียนตามต้นฉบับ)

¹แหล่งเดิม. หน้า 118.

²Kesultanan Terengganu Islamiah Melayuwiah. *Tengku Safiah Sultan Muhammad Mu'azzam Riau Lingga*. (ออนไลน์).

³ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. (2507). *เล่มเดิม*. หน้า 118.

⁴แหล่งเดิม. หน้า 124.

⁵พระที่นั่งอนันตสมาคมในหมู่พระอภิเนาว์นิเวศน์ พระบรมมหาราชวัง

⁶ประชุมพงษาวดาร ภาคที่ ๒. หน้า 119.

สุลต่านมะห์มุด อดีตสุลต่านแห่งลิงกา ประทับอยู่ในกรุงเทพมหานครเป็นเวลา 11 เดือน ก็เสด็จไปประทับที่ตรังกานู โดยทรงให้เหตุผลว่าจะเสด็จกลับไปเยี่ยมพระมารดา คือ เต็งกูเกิลซุม เลอบาร์ ปูตีห์ (Tengku Kelsum Lebar Putih) หรือตุนกูลิบาในพระราชพงศาวดาร ต่อมาสุลต่านมะห์มุดก็ทรงสมคบคิดกับตุนอะห์มัดแห่งปะหังในการยึดราชบัลลังก์เมืองปะหัง แต่ฝ่ายตรงข้าม คือตุนมุดอฮีร์ (โต๊ะบันดาหฺรา) ได้ส่งหนังสือไปแจ้งผู้ว่าการสิงคโปร์ว่าสุลต่านมะห์มุดและตุนอะห์มัดจะยึดเมืองปะหัง¹ จากนั้นผู้ว่าการสิงคโปร์จึงแจ้งกงสุลอังกฤษ ณ กรุงเทพมหานคร คือเซอร์โรเบิร์ต เฮอร์แมนน์ ชอมเบิร์ก (Sir Robert Hermann Schomburgk) ให้ดำเนินสยามว่าสยามเป็นฝ่ายให้เรือรบออกไปส่งสุลต่านมะห์มุด จนทำให้เกิดการรบพุ่งกันที่เมืองปะหัง เป็นเหตุให้อังกฤษต้องเสียผลประโยชน์ เนื่องจาก “...มีผู้กลัวหาอาจไปร่อนทอง และทำดีบุกไม่ แล้วก็ไม่มีลูกค้าเอาข้าวปลาอาหารเข้าไปขาย ได้ความอดอยากเพราะเสบียงอาหาร”²

อย่างไรก็ตาม สยามได้ปฏิเสธข้อกล่าวหาทั้งหมด อังกฤษจึงส่งเรือรบไปยังตรังกานู เพื่อกดดันให้ตรังกานูส่งตัวสุลต่านมะห์มุดให้แก่อังกฤษ ในที่สุดสุลต่านมะห์มุดจึงถูกนำตัวไปยังกรุงเทพมหานคร

วันที่ 30 พฤษภาคม พ.ศ. 2406 ตุนมุดอฮีร์ ฝ่ายตรงข้ามของสุลต่านมะห์มุด สิ้นพระชนม์ในสงครามกลางเมืองปะหัง³ ทำให้สงครามกลางเมืองปะหังสิ้นสุดลง ตุนอะห์มัด จึงแจ้งไปยังสุลต่านมะห์มุดว่าให้เสด็จไปยังปะหัง แล้วจะถวายบัลลังก์ปะหังให้ สุลต่านมะห์มุด จึงหลบหนีออกจากกรุงเทพมหานคร เมื่อวันที่ 15 พฤศจิกายน พ.ศ. 2406 โดยปลอมตัวเป็นกะลาสีโดยสารเรือเจ้าพระยาเพื่อเสด็จไปยังสิงคโปร์ จากนั้นจึงลอบเข้าเมืองปะหัง⁴ ทว่าในวันที่ 8 กรกฎาคม พ.ศ. 2407 สุลต่านมะห์มุด อดีตสุลต่านแห่งลิงกา ก็สิ้นพระชนม์โดยไม่ได้รับราชบัลลังก์ที่ปะหัง โดยพระราชพงศาวดารระบุถึงเหตุการณ์สิ้นพระชนม์ไว้ว่า

ฝ่ายสุลต่านมะห์มุดไปถึงเมืองปาหังแล้ว การที่พวกเมืองปาหังจะยกเมืองให้ก็ไม่จริง เสียใจป่วยถึงแก่กรรมเมื่อ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๘ ขึ้น ๕ ค่ำ (วันที่ 8 กรกฎาคม พ.ศ. 2407) โต๊ะบันดาหฺราได้จัดแจงการศพฝังไว้ที่ปากน้ำเมืองปาหัง⁵ (เขียนตามต้นฉบับ)

¹ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. (2507). *เล่มเดิม*. หน้า 124.

²แหล่งเดิม.

³Geni. *Bendahara Sri Maharaja Tun Mutahir Tun Ali*. (ออนไลน์); *Family Tree of Malaysian Monarchs*. (ออนไลน์); และ *ประชุมพงษาวดาร ภาคที่ ๒*. หน้า 110-111.

⁴ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. (2507). *เล่มเดิม*. หน้า 156.

⁵แหล่งเดิม. หน้า 163.

อนึ่ง โต้ะบันดาหาราในพระราชพงศาวดารที่ยกมาข้างต้นไม่ได้หมายถึงตุนมุดฮีร์ แต่หมายถึงตุนอะห์มัด (ซีหวันมะหมัด) ซึ่งได้เป็นเป็นดาฮาราคคนใหม่ของปะหังต่อจากตุนมุดฮีร์ จากนั้นปะหังได้กลายเป็นรัฐอิสระ ไม่ขึ้นกับรัฐสุลต่านยะโฮร์อีกต่อไป ตุนอะห์มัดจึงได้เป็นสุลต่านพระองค์แรกของปะหัง เมื่อ พ.ศ. 2424 นับเป็นจุดเริ่มต้นของรัฐสุลต่านปะหังสมัยใหม่ (Modern Pahang Sultanate)

2.2 เจ้าจอมตุนกุสเปียบ ในรัชกาลที่ 4

ตุนกุสเปียบ (ในธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม) หรือตุนกุสะเปียบ (ในพงษาวดารเมืองตรังกานู) หรือตุนกุสปียา (ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4) หรือในภาษามลายูคือเต็งกูซาฟิยะห์ (Tengku Safiah) ประสูติเมื่อ พ.ศ. 2381 เป็นพระธิดาของสุลต่านมุฮัมมัดที่ 2 มุอัสซิม ชาห์ (Sultan Muhammad II Muazzam Shah) สุลต่านแห่งลิงกา กับเต็งกูจิก เลอบาร์ (Tengku Cik Lebar) พระธิดาของสุลต่านอะห์มัดแห่งตรังกานู¹ โดยเต็งกูจิกเป็นพระชนิษฐาของเต็งกูเกิลซุม พระมารดาของสุลต่านมะห์มุด (ดูแผนภูมิ 2) สอดคล้องกับพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 ที่ระบุว่าตุนกุสเปียบเป็น “น้องหญิงต่างมารดา” ของสุลต่านมะห์มุด² ในขณะที่พงษาวดารเมืองตรังกานู ระบุว่าตุนกุสเปียบเป็นพระชนิษฐาร่วมมารดาของสุลต่านมะห์มุด ซึ่งเป็นความเข้าใจที่คลาดเคลื่อน โดยกล่าวว่า “ตุนกูลีปอเปนภรรยาเจ้าเมืองสิงคา มีบุตร คือ สุลต่านมะหะมุด ๑ ตุนกุสะเปียบ ๑...”³ (เขียนตามต้นฉบับ)

เมื่อเจ้าจอมตุนกุสเปียบถวายตัวเข้ารับราชการฝ่ายในเมื่อ พ.ศ. 2405 แล้ว เจ้าจอมตุนกุสเปียบก็ประทับในพระบรมมหาราชวังอย่างไม่เต็มใจนัก ดังที่แอนนา ลีโอนอเวนส์ (Anna Leonowens) ครูสอนภาษาอังกฤษของบรรดาเจ้าจอมและพระราชโอรสธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้บันทึกเอาไว้ว่า

ในบรรดาสตรีคนโปรดมีเจ้าหญิง ตุนกุสเปียบ ผู้ดงาม เธอเป็นน้องสาวของสุลต่านมาฮ์มุด อดีตราชาแห่งปะหัง⁴ พระองค์ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ตกหลุมรักเธออย่างหนักหน่วงทันทีที่เธอถูกนำมาเข้าเฝ้าฯ ยังราชสำนัก และยังรับเธอมาอยู่ในฮาเร็มโดยที่เธอไม่เต็มใจ รวมถึงในฐานะเป็นตัวประกันความภักดีของพี่ชายเธอ แต่ด้วยว่าเธอนับถือศาสนาอิสลาม จึงมีท่าทีนิ่งเฉยต่อพระองค์ ในที่สุดพระองค์ก็เบื่อหน่ายและปลดเธอให้ไปใช้ชีวิตค้าหลังตามมีตามเกิดภายในเขตกำแพงวังนั่นเอง⁵

¹Geni. *Tengku Safiah [Chao Chom Tengku Safiah]*. (ออนไลน์).

²ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. (2507). *เล่มเดิม*. หน้า 124.

³ประชุมพงษาวดาร ภาคที่ ๒. หน้า 114.

⁴แอนนา ลีโอนอเวนส์อาจเข้าใจคลาดเคลื่อน โดยสุลต่านมะห์มุดเป็นอดีตสุลต่านแห่งลิงกา และทรงหมายที่จะเป็นสุลต่านแห่งปะหัง

⁵แอนนา ลีโอนอเวนส์. (2562). *อ่านสยามตามแอนนา*. หน้า 303.



ภาพที่ 6 เจ้าจอมตมณกุสุเบียม ในรัชกาลที่ 4
ที่มาภาพ: มติชน. (2559). *เปิดภาพชุด 'อันซีนสยาม'*. (ออนไลน์)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชปรารภว่า หากเจ้าจอมตมณกุสุเบียม มีพระราชโอรสธิดาถวายพระองค์ พระราชโอรสธิดาพระองค์นั้นก็ทรงฐานันดรศักดิ์เป็นเจ้าฟ้าที่เรียกว่า “เจ้าฟ้าไปไรต์” (by Right) เพราะเจ้าจอมตมณกุสุเบียมเป็นพระราชธิดาเจ้าผู้ครองนครต่างประเทศ จึงมีฐานะเป็นเจ้านาย เช่นเดียวกับเจ้าจอมพระองค์เจ้ากำโปพระราชสุทาดาวง (นักเขียน) พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระนโรดม บรมรามเทวาวตาร (นักองค์ราชาวดี) แห่งกัมพูชา ดังปรากฏในธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า

...แลในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นักเขียนซึ่งเป็นบุตรสมเด็จเจ้าจันโรตมเจ้ากรุงกัมพูชา ซึ่งโปรดฯ ให้เป็นพระองค์เจ้ากำโปพระราชสุทาดาวง แลตมณกุสุเบียม ซึ่งเป็นน้องสาวสุลต่านมหมุดเมืองสิงงา เป็นพระสนมอยู่ทั้งสองคน ก็ได้ทรงพระปรารภเป็นการตั้งทราบทั่วกัน ถ้าพระราชบุตรเกิดด้วยเจ้า ๒ คนนี้ ก็ต้องเป็นเจ้าฟ้าตามธรรมเนียมเหมือนกัน แต่ก็มีคนรังเกียจอยู่ในการที่จะต้องเป็นดังนั้นมาก¹ (เขียนตามต้นฉบับ)

¹ดาบทิพย์ จามรมาน, หม่อมราชวงศ์. (2552). *พระบรมราชจักรีวงศ์*. หน้า 23.

อย่างไรก็ตาม พระสนมทั้ง 2 ท่านก็ไม่ได้มีพระประสูติกาลพระราชโอรสและพระราชธิดา โดยเฉพาะเจ้าจอมตนกูสุเบียบที่แสดงอาการนี้เฉยต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยอาจเพราะเป็นมุสลิม หรืออาจเพราะความไม่เต็มใจที่ได้เข้าถวายตัวตั้งแต่แรก สุดท้ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรง “เบื่อหน่าย” และโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าจอมตนกูสุเบียบ “ใช้ชีวิตล้าหลังตามมีตามเกิดภายในเขตกำแพงวัง” ดังที่แอนนา ลีโอโนเวนส์บันทึกไว้

หลังสิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พงษาวดารเมืองตรังگانูได้กล่าวถึงตนกูสุเบียบเอาไว้ว่า

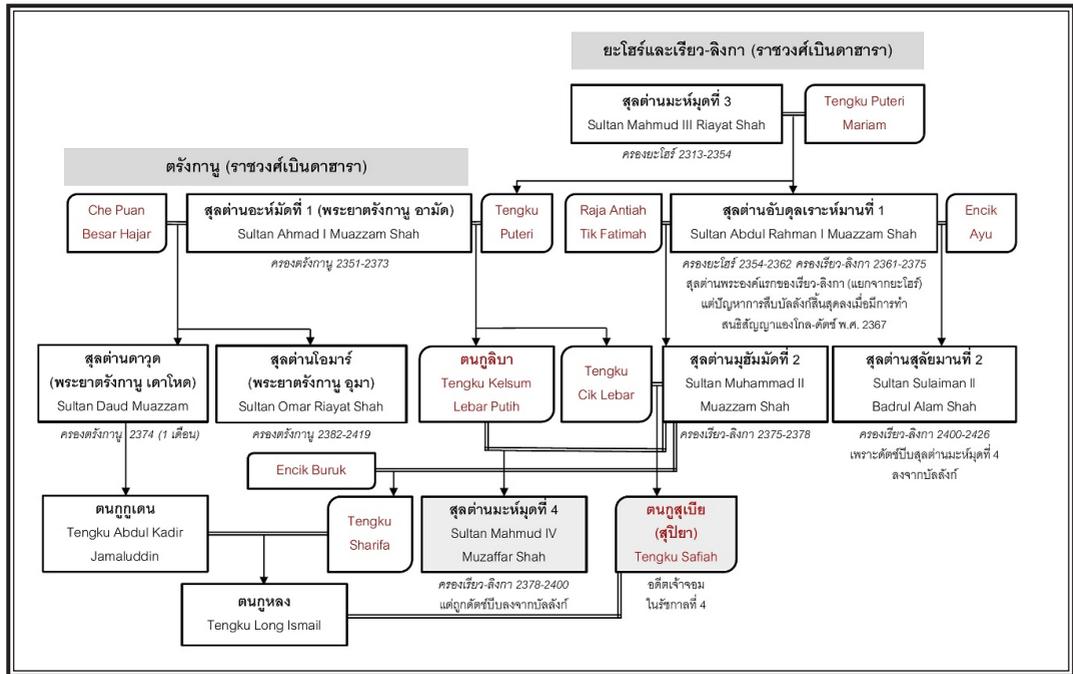
ตนกูสุเบียบน้องสุลต่านมหะมุด ซึ่งกราบถวายบังคมลาออกไปอยู่ด้วยพระยาตรังگانู อูมา ผู้ลุง ณ ปะมะเมียโทศก (พ.ศ. 2413) นั้น มีหนังสือมาทูลเกล้าฯ ถวายฉบับหนึ่งว่า ตนกูสุเบียบได้เป็นภรรยาตนกูหลงบุตรตนกูกูเด็นๆ เป็นบุตรพระยาตรังگانู กาโหด¹ อยู่ ณ เมืองตรังگانูแล้ว...² (เขียนตามต้นฉบับ)

เนื้อความจากพงษาวดารเมืองตรังگانูข้างต้นสามารถสรุปได้ว่า ตนกูสุเบียบถวายบังคมลาออกจากราชสำนักฝ่ายในเมื่อ พ.ศ. 2413 หลังจากที่ต้องใช้ชีวิตอยู่อย่างไม่เต็มใจมาโดยตลอด และเมื่อลาออกมาแล้วก็เสด็จไปประทับที่ตรังگانูกับผู้เป็นลุง คือสุลต่านโอมาร์ หรือพระยาตรังگانู อูมา ในพงษาวดารเมืองตรังگانู ซึ่งสุลต่านโอมาร์เป็นพระเชษฐาของเต็งกูจิก เลอบาร์ พระมารดาของตนกูสุเบียบ ต่อมาใน พ.ศ. 2419 ตนกูสุเบียบก็เสกสมรสใหม่กับเจ้านายตรังگانู คือเต็งกูหลง อิสมาอีล (Tengku Long Ismail) บุตรเต็งกูอัปดุลกอเดร ญูมาลุดดีน (Tengku Abdul Kadir Jamaluddin) หรือตนกูกูเด็นในพงษาวดารเมืองตรังگانู (ดูแผนภูมิ 2) ตนกูสุเบียบมีบุตรจากการสมรสใหม่ 2 คน³ เพราะฉะนั้นชีวิตที่ตรังگانูของตนกูสุเบียบจึงอาจจะเป็นชีวิตที่เป็นสุข มากกว่า “ชีวิตล้าหลังตามมีตามเกิดภายในเขตกำแพงวัง”

¹สะกดว่า “กาโหด” ตามต้นฉบับ แต่อาจจะคลาดเคลื่อน เพราะการกล่าวถึงก่อนหน้าในแหล่งเดียวกันสะกดว่า “เดาโหด” ซึ่งมาจากคำว่า “Daud”

²ประชุมพงษาวดาร ภาคที่ ๒, หน้า 116.

³Geni. Tengku Safiah [Chao Chom Tengku Safiah]. (ออนไลน์).



แผนภูมิ 2 แสดงความสัมพันธ์ระหว่างรัฐสุลต่านตรงกันกูกับรัฐสุลต่านเรียว-ลิงกา

โดยเน้นที่สุลต่านมะห์มุดที่ 4 และเจ้าจอมตงกุกุเบีย ในรัชกาลที่ 4

ดัดแปลงจาก : Family Tree of Malaysian Monarchs. (ออนไลน์); Geni. Tengku Safiah [Chao Chom Tengku Safiah]. (ออนไลน์); The Royal Ark. The Bendahara Dynasty GENEALOGY. (ออนไลน์); และ ประชุมพงษาวดาร ภาคที่ 2. (2457). หน้า 101-117.

ชีวิตของตงกุกุเบียที่ตรงกันกูภายหลังการสมรสใหม่ยังได้รับการกล่าวถึงในจดหมายเหตุรายวัน ของสมเด็จพระบรมราชาปิตุลาธิปดี เจ้าฟ้ามหาวชิรมนทศ สยามมกุฎราชกุมาร วันที่ 7 กันยายน พ.ศ. 2431 ความว่า

เราตื่นนอนเช้ากินข้าวแล้วออกไปเล่นกับหลวงนายศักดิ์ ๓ โมงเช้า ๔๐ นาที (9 นาฬิกา 40 นาที) ถึงเมืองตรงกันกู ทูลหม่อมประทมตื่น รับสั่งให้หาพระองค์สาย¹ เข้ามาเฝ้า ตรัสไต่ถามถึงการในเมืองตรงกันกู หมอสายทูลว่าตัวพระยาตรงกันกูเป็นโรคคุดทะราดเข้าข้อ แล้วยากจนด้วย ไม่เหมือนเมืองกลันตัน... ปายเสด็จพร้อมด้วยกระบวนช้างหน้าข้างใน มีเรือพวกแขกมาแห่ด้วย แต่น้อยกว่าเมืองกลันตัน ไปประทับที่ท่า ทำเป็นที่ประทับไว้คอยรับเสด็จ พระยาตรงกันกูกับรายนมูดาครีวันกรมการมาคอยรับเสด็จพร้อมกัน ประทับอยู่ครู่หนึ่งแล้วเสด็จลงเรือไปประทับที่บ้านพระยาตรงกันกู มีแขกแต่งเป็นคู่แห่เหมือนเมืองกลันตัน ถึงบ้านมีผู้หญิงแต่งตัวคลุมหัวมากคอยรับอยู่มาก มีตงกุกุเบียซึ่งเคยเข้าอยู่เป็นเจ้าจอมทูลหม่อมปู่เป็นต้น ของเลี้ยงเป็นขนมอย่างแขก แต่ใช้โต๊ะฝรั่งจานฝรั่ง...¹(เขียนตามต้นฉบับ)

¹ห้องสมุดดิจิทัลวชิรญาณ. จดหมายเหตุรายวัน ของสมเด็จพระบรมราชาปิตุลาธิปดี เจ้าฟ้ามหาวชิรมนทศ. (ออนไลน์).

ตงกุสุเบีย อดีตพระสนมินิกายสุหนี่ในรัชกาลที่ 4 สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ 16 มกราคม พ.ศ. 2437¹ รวมพระชันษา 56 ปี

3. บทสรุป

การศึกษาการมีตัวตนและบทบาทเท่าที่ปรากฏตามหลักฐานของพระสนมมุสลิมในราชสำนักรัตนโกสินทร์ พบว่าพระสนมมุสลิมมีตัวตนในราชสำนักรัตนโกสินทร์ แบ่งเป็นพระสนมมุสลิมินิกายชีอะห์ 3 ท่าน คือเจ้าจอมหงส์ ในรัชกาลที่ 1 เจ้าจอมจิบ ในรัชกาลที่ 2 และเจ้าจอมลม้าย ในรัชกาลที่ 5 และพระสนมมุสลิมินิกายสุหนี่ 1 ท่าน คือเจ้าจอมตงกุสุเบีย ในรัชกาลที่ 4 ธรรมเนียมการถวายสตรีเข้ารับราชการฝ่ายในสิ้นสุดลงในสมัยรัชกาลที่ 6 เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับการศึกษาจากอังกฤษมาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ จึงทรงรับธรรมเนียมในการมีชีวิตคู่แบบหนึ่งสามีหนึ่งภรรยาจากยุโรป² ทำให้ไม่ปรากฏพระสนมมุสลิมในราชสำนักรัตนโกสินทร์อีกเลยนับแต่นั้น

สำหรับบทบาทเท่าที่ปรากฏตามหลักฐานของพระสนมมุสลิมที่สำคัญที่สุด คือบทบาทในการเชื่อมความสัมพันธ์ทางการเมืองกับพระมหากษัตริย์ ในกรณีของพระสนมมุสลิมินิกายชีอะห์ สามารถอธิบายได้ว่าการถวายบุตรเข้ารับราชการฝ่ายในและความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับพระมหากษัตริย์ ล้วนเป็นสาเหตุสำคัญที่ส่งเสริมให้ฐานะของกลุ่มขุนนางแขกเจ้าเซ็นในสายสกุลเฉกอะหมัดมีความมั่นคงมาโดยตลอด พิจารณาได้จากกรณีที่ขุนนางกลุ่มนี้ได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ ให้เป็นจุฬาราชมนตรี หัวหน้าประชาคมมุสลิมในประเทศไทย มาตลอดสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ทั้งๆ ที่เป็นมุสลิมส่วนน้อย คือมีจำนวนน้อยกว่ามุสลิมินิกายสุหนี่ โดยเฉพาะบิดาของพระสนมมุสลิมินิกายชีอะห์ทั้ง 3 ท่านที่มีความก้าวหน้าในหน้าที่ราชการจนได้เป็น “จุฬาราชมนตรี” ในรัชกาลนั้นๆ กล่าวคือพระยาจุฬาราชมนตรี (ก้อนแก้ว) บิดาของเจ้าจอมหงส์ ได้เป็นจุฬาราชมนตรีในสมัยรัชกาลที่ 1 พระยาวรเชษฐภักดี (เถื่อน) บิดาของเจ้าจอมจิบ ได้เป็นจุฬาราชมนตรีในสมัยรัชกาลที่ 2 และพระยาจุฬาราชมนตรี (สิน) บิดาของเจ้าจอมลม้าย ได้เป็นจุฬาราชมนตรีในสมัยรัชกาลที่ 5 ฐานะทางสังคมของขุนนางกลุ่มนี้จึงเพิ่มมากขึ้น อีกทั้งยังได้รับพระมหากรุณาธิคุณอีกหลายประการ เช่น การรับชุมชนแขกเจ้าเซ็นไว้ในพระบรมราชูปถัมภ์ การพระราชที่ดินสำหรับจัดตั้งศาสนสถาน (กรณีเจ้าจอมหงส์ ในรัชกาลที่ 1) ตลอดจนการรับพิธีเจ้าเซ็นไว้ในพระบรมราชูปถัมภ์ ทั้งการโปรดเกล้าฯ ให้จัดพิธีเจ้าเซ็นที่ริมกำแพงพระบรมมหาราชวัง (กรณีเจ้าจอมจิบ ในรัชกาลที่ 2) และการเสด็จ

¹The Royal Ark. *The Bendahara Dynasty GENEALOGY*. (ออนไลน์).

²องค์ บรรจุน. (2550). *เล่มเดิม*. หน้า 105.

พระราชดำเนิรมาายังพระราชพิธีเจ้าเซ็นหลายครั้ง (กรณีเจ้าจอมล้นมาย ในรัชกาลที่ 5) สำหรับตัวพระสนมมุสลิมเองก็ได้รับเกียรติยศจากการเป็นพระสนมในพระมหากษัตริย์ ดังเช่นกรณีของเจ้าจอมหงส์ที่มีอำนาจเด็ดขาดในหมู่วงศ์ญาติ ทำให้กิจการในชุมชนและกิจการทางศาสนาของกลุ่มแขกเจ้าเซ็นในเวลานั้นเป็นไปด้วยความเรียบร้อย

ส่วนบทบาทในการเชื่อมความสัมพันธ์ทางการเมืองกับพระมหากษัตริย์ในกรณีพระสนมมุสลิมในภายหลังนี้ คือเจ้าจอมตงกุสุเบียบ ในรัชกาลที่ 4 ถือเป็นบทบาทโดยตรงของพระสนมมุสลิมในการเชื่อมสัมพันธ์ระหว่างรัฐ เนื่องจากสกุลตงกุสุเบียบที่ 4 สกุลตงกุสุเบียบแห่งเรียวลิงกาทรงถูกขับลงจากราชบัลลังก์แต่ทรงหมายที่จะครองบัลลังก์ปะหังในช่วงสงครามกลางเมืองปะหัง (พ.ศ. 2401-2406) สกุลตงกุสุเบียบที่ 4 จึงถวายพระขนิษฐาต่างพระมารดา คือตงกุสุเบียบให้เป็นพระสนมในรัชกาลที่ 4 เมื่อ พ.ศ. 2405 เพื่อเป็นหลักประกันความจงรักภักดีของสกุลตงกุสุเบียบที่ 4 แมตงกุสุเบียบจะไม่เต็มใจนักตามความในบันทึกของแอนนา ลีโอนเวนส์

ข้อค้นพบจากการศึกษาที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือพระสนมมุสลิมทั้ง 4 ท่านไม่ได้เป็นเจ้าของมารดา สันนิษฐานว่าสาเหตุหนึ่งอาจเป็นเพราะกฎทางศาสนาที่ห้ามมุสลิมสมรสกับบุคคลนอกศาสนา ดังกรณีของเจ้าจอมตงกุสุเบียบที่แอนนาบันทึกไว้อย่างชัดเจนว่าเจ้าจอมตงกุสุเบียบนับถือศาสนาอิสลาม จึงแสดงท่าทีนิ่งเฉยต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะฉะนั้นการเข้ารับราชการฝ่ายในเป็นพระสนมของสตรีมุสลิมทั้ง 4 จึงอาจไม่ได้มีวัตถุประสงค์เพื่อการใช้ชีวิตคู่ร่วมกันฉันสามีภรรยา แต่เป็นไปเพื่อเชื่อมสัมพันธ์ทางการเมือง อันเป็นภาพสะท้อนสถานภาพของสตรีในอดีต โดยเฉพาะสตรีชั้นสูงซึ่งเป็นเสมือนเครื่องมือทางการเมือง ในฐานะหลักประกันของแสดงความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ อันจะนำไปสู่ความก้าวหน้าและความมั่นคงในหน้าที่ราชการ รวมถึงฐานะทางสังคมที่สูงขึ้นของวงศ์ตระกูล สอดคล้องกับการศึกษาเรื่องบทบาทของสตรีมอญในราชสำนักว่า สตรีมอญในราชสำนักมีบทบาททางด้านการเมืองโดยอ้อม คือบทบาทในการเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างพระบรมวงศานุวงศ์กับครอบครัว จนบุคคลในครอบครัวก้าวหน้าและมั่นคงในราชการ ส่วนบทบาทที่แตกต่างกันระหว่างสตรีมอญกับสตรีมุสลิม คือสตรีมอญจำนวนมากได้เป็นเจ้าจอมมารดา เจ้าจอมมารดาบางท่านจึงได้เป็นพระมารดาของพระบรมวงศานุวงศ์ที่มีบทบาทสำคัญทางการเมือง นับเป็นสาเหตุหลักที่ทำให้วัฒนธรรมมอญเป็นที่ยอมรับในราชสำนัก เพราะชนชั้นปกครองของไทยมีสายเลือดผสมผสานอยู่อย่างไม่ขาดสาย วัฒนธรรมมอญบางส่วนจึงแพร่หลายออกมาสู่สังคมทั่วไป และผสมผสานอยู่ในสังคมไทยอย่างกลมกลืน¹ ต่างจากวัฒนธรรมมุสลิมที่ยังคงมีอัตลักษณ์เฉพาะและแตกต่างไปจากวัฒนธรรมไทย

¹แหล่งเดิม. หน้า 194.

อนึ่ง นอกจากกฎหมายศาสนาที่ห้ามมุสลิมสมรสกับบุคคลนอกศาสนาแล้ว สาเหตุที่พระสนมมุสลิมทั้งหมดไม่ได้เป็นเจ้าของมารดา ยังอาจเป็นเพราะปัจจัยทางธรรมชาติและปัจจัยอื่นๆ ที่ไม่ได้เกิดจากความตั้งใจของพระสนมมุสลิมแต่ละท่าน เนื่องจากในราชสำนักฝ่ายในมีสตรีเป็นจำนวนมาก อย่างไรก็ตาม ด้วยข้อจำกัดของหลักฐานจึงไม่สามารถสรุปสาเหตุของประเด็นดังกล่าวได้อย่างชัดเจน

บรรณานุกรม

เอกสารชิ้นต้นที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

จุฬาราชมนตรี (สัน), พระยา. บันทึกความทรงจำของท่านพระยาจุฬาราชมนตรี (สัน).

เอกสารส่วนบุคคล.

พ. อหะหมัดจุฬา. (2474). *ใครเป็นใคร*. เอกสารส่วนบุคคล.

สจช. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงยุติธรรม ม. ร.5 ย./2. เรื่องจัดตั้งตำแหน่งในกระทรวงยุติธรรมและศาลต่างๆ (13 ธันวาคม-มกราคม ร.ศ. 118).

หนังสือ

โกมารกุลมนตรี, พระยา. (2546). *เงอะหะมัดและต้นสกุลบุรณาค*. นนทบุรี: ศรีปัญญา.

จงจิตรถนอม ดิศกุล, หม่อมเจ้า. (2521). *บันทึกความทรงจำของหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล*. ที่ระลึกในการพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส 2 พฤศจิกายน 2521. กรุงเทพฯ: วัชรินทร์การพิมพ์.

จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์. (2546). *ขุนนางกรมท่าขวา : การศึกษาบทบาทและหน้าที่ในสมัยอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2153-2435*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

เจฟฟรี ไลน์สโตน. (2532). *จุฬาลงกรณราชสันตติวงศ์: พระบรมราชวงศ์แห่งประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: พิษณุโลกการพิมพ์.

----- (2542). *สมุดพระรูปพระราชโอรส พระราชธิดา และพระราชนัดดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4)*. กรุงเทพฯ: กู๊ดวิล เพรส.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, และ กาญจณี ละอองศรี. (บรรณาธิการ). (2552). *โลกของอิสลามและมุสลิม: ในสยามประเทศไทย-อุษาคเนย์-เอเชียตะวันออกเฉียงใต้*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้า ประเทศไทย และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.

ชาติรี นนทเกษ. (2540). *อากาหยี่กับกฎจารีญาศาน์*. ที่ระลึกเนื่องในวันบุญครบ 40 วัน
มัฐมเสนาะ อากาหยี่ 10 สิงหาคม 2540.

ดาบทิพย์ จามรมาน, หม่อมราชวงศ์. (2552). *พระบรมราชจักรีวงศ์*. กรุงเทพฯ: สำนักกราช
เลขาธิการ.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. (2507). *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 ของ
เจ้าพระยาทิพากรวงศ์*. พลโท บัญญัติ เทพหัสดิน ณ อยุธยา พิมพ์เป็นอนุสรณ์
ในงานฌาปนกิจศพนางอนงค์ เทียรนราช (มารดา) ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม
วันที่ 21 พฤศจิกายน พุทธศักราช 2507. กรุงเทพฯ: การพิมพ์เกื้อกูล.

ประชุมพงษาวดาร ภาคที่ 2. (2457). สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรม
ราชชนนีพันปีหลวง มีพระราชเสาวนีย์ดำรัสสั่งให้พิมพ์พระราชทานในงานศพพิททอง
ราชินิกุล. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทย สพานยศเส.

ประยูรศักดิ์ ชลายนเดชะ. (2539). *มุสลิมในประเทศไทย*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: โครงการ
หอสมุดกลางอิสลาม.

เสาวณีย์ จิตต์หมวด. (2524). *วัฒนธรรมอิสลาม*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: กองทุนสง่า
รุจิระอัมพร.

สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์. (2545). *ราชสกุลวงศ์*. พิมพ์ครั้งที่ 14. กรุงเทพฯ:
สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.

อาลี เสือสมิง. (2546). *ประวัติศาสตร์ขุนนางมุสลิมสยาม*. กรุงเทพฯ : ศูนย์หนังสืออิสลาม.

แอนนา ลีโอโนเวนส์. (2562). *อ่านสยามตามแอนนา*. [แปลจาก The English Governess
at The Siamese Court. โดยสุภัตรา ภูมิประภาส และสุภิดา แก้วสุขสมบัติ].
กรุงเทพฯ: มติชน.

วารสาร

จุฬิตพงษ์ จุฬารัตน์. (2550). กรุ่นระบันบนชั้นชะฎัด. *วารสารสมาคมประวัติศาสตร์*. 29:
217-258.

สำราญ ผลดี. (2559). จุฬาราชมนตรี : บทบาทและความสำคัญของผู้นำมุสลิมในประวัติศาสตร์
สยาม. *วารสารวิชาการ มหาวิทยาลัยธนบุรี*. 10(23): 100-110.

_____. (2559). ประวัติศาสตร์ชุมชนมุสลิมฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาสมัย
รัตนโกสินทร์ถึงปัจจุบัน ศึกษาพื้นที่บางกอกน้อยและบางกอกใหญ่. *วารสารวิชาการ
มหาวิทยาลัยธนบุรี*. 10(22): 67-79.

วิทยานิพนธ์

เกษิณี เกตวรรัตน์. (2512). *การแต่งงานของชาวไทยมุสลิม*. ศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดี กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร.

ธีรนนท์ ช่วงพิชิต. (2550). *พิธีเจ้าเซ็น (อาซูรอ) : อัตลักษณ์และการดำรงชาติพันธุ์ของมุสลิมชื้อะห์ในสังคมไทย*. ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดี กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร.

พรศิริ บุรณเขตต์. (2540). *นางใน : ชีวิตทางสังคมและบทบาทในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 5*. สังคมวิทยาและมานุษยวิทยาฉบับบัณฑิต สาขาวิชามานุษยวิทยา กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

วรรณพร บุญญาสถิตย์. (2548). *การตอบโต้และตอบสนองต่อกระบวนการเปลี่ยนแปลงแบบตะวันตกของเจ้านายฝ่ายในในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2349-2468)*. ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

สาระ มีผลกิจ. (2542). *สตรีในราชสำนักสยาม ตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2349-2468*. ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร.

องค์ บรรจุน. (2550). *สตรีมอญในราชสำนักสยามสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2475*. ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ไทย กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

แหล่งข้อมูลอิเล็กทรอนิกส์

มติชน. (2559). *เปิดภาพชุด ‘อันซีนสยาม’*. สืบค้นเมื่อวันที่ 30 เมษายน 2563, จาก https://www.matichon.co.th/entertainment/news_252898

มุสลิมไทยโพสต์. (ม.ป.ป.) *เปิดรายนามจุฬาราชมนตรีของไทยถึงคนปัจจุบัน*. สืบค้นเมื่อวันที่ 20 พฤษภาคม 2563, จาก <http://news.muslimthai.com/news/33338>

ห้องสมุดดิจิทัลวชิรญาณ. *จดหมายเหตุรายวัน ของสมเด็จพระบรมราชปิตุลาธิบดี เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ*. สืบค้นเมื่อวันที่ 1 พฤษภาคม 2563, จาก <https://vajirayana.org/จดหมายเหตุรายวัน-ของสมเด็จพระบรมราชปิตุลาธิบดี-เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ>

----- *พระราชพงษาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒*. สืบค้นเมื่อวันที่ 14 พฤษภาคม 2563, จาก <https://vajirayana.org/พระราชพงษาวดาร-กรุงรัตนโกสินทร์-รัชกาลที่-๒>

Family Tree of Malaysian Monarchs. สืบค้นเมื่อวันที่ 12 พฤศจิกายน 2565, จาก <https://i.redd.it/5x8fdnlknn91.jpg>

Geni. *Bendahara Sri Maharaja Tun Mutahir Tun Ali*. สืบค้นเมื่อวันที่ 12 พฤศจิกายน 2565, จาก <https://www.geni.com/people/Bendahara-Sri-Maharaja-Tun-Mutahir-Tun-Ali/6000000008544976887>

----- . *Tengku Safiah [Chao Chom Tengku Safiah]*. สืบค้นเมื่อวันที่ 30 เมษายน 2563, จาก <https://www.geni.com/people/Tengku-Safiah-Chao-Chom-Tengku-Safiah/6000000002479399133>

----- . *Sultan Mahmud IV Muzaffar Shah*. สืบค้นเมื่อวันที่ 30 เมษายน 2563, จาก <https://www.geni.com/people/Sultan-Mahmud-Muzaffar-Shah-IV-Sultan-Lingga-ke-3-1835-1857/6000000000911200719>

Kesultanan Terengganu Islamiah Melayuwiah. *Tengku Safiah Sultan Muhammad Mu'azzam Riau Lingga*. สืบค้นเมื่อวันที่ 6 พฤษภาคม 2563, จาก <https://KesultananTranung/posts/2132257803760632>

The Royal Ark. *The Bendahara Dynasty GENEALOGY*. สืบค้นเมื่อวันที่ 30 เมษายน 2563, จาก <https://www.royalark.net/Indonesia/lingga3.htm>

การสัมภาษณ์

ธีรนนท์ ช่วงพิชิต. (2563, 14 พฤษภาคม). สัมภาษณ์โดย พีรพัฒน์ เพชรบรรพ์, ที่ถนนเทศบาลสาย 2 แขวงวัดกัลยาณ์ เขตธนบุรี กรุงเทพมหานคร.